

UCHWAŁA Nr ___ / ___ / 2023
RADY MIEJSKIEJ W KOWALEWIE POMORSKIM

z dnia ___ - ___ - 2023

**w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy
Kowalewo Pomorskie na lata 2023--2026”**

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 40.), oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 840.), Rada Miejska uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kowalewo Pomorskie na lata 2023-2026, stanowiący załącznik do uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta Kowalewo Pomorskie.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Kujawsko – Pomorskiego.

Uzasadnienie

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami stanowi zadanie własne gminy zgodnie z przepisami ustawy o samorządzie gminnym.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na gminę obowiązek opracowania „Gminnego programu opieki nad zabytkami” uchwalanego przez Radę Miejską na okres 4 lat.

Program opracowuje się na szczeblu krajowym, wojewódzkim, powiatowym i gminnym zgodnie z zakresem kompetencji.

Program opieki nad zabytkami ma na celu:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2023 – 2026 został pozytywnie zaopiniowany przez Kujawsko - Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu pismem WUOZ.T.WZN.5120.7.2.2022.KM z dnia 16.12.2022 r.

Program podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Kujawsko - Pomorskiego.

Treść programu jest załącznikiem do niniejszej uchwały.

*Załącznik nr 1 do Uchwały nr .....
Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim
z dnia .....*

**GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD
ZABYTKAMI NA LATA 2023-2026
DLA GMINY KOWALEWO
POMORSKIE**

SPIS TREŚCI

<i>1. WSTĘP</i>	<i>3</i>
<i>2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>4</i>
<i>3. PRZEDMIOT OCHRONY PRAWNEJ</i>	<i>18</i>
<i>4. FORMY OCHRONY PRAWNEJ ZABYTKÓW</i>	<i>20</i>
<i>5. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO</i>	<i>23</i>
<i>6. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY</i>	<i>48</i>
<i>7. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SWOT</i>	<i>77</i>
<i>8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>79</i>
<i>9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>84</i>
<i>10. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>85</i>
<i>11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>86</i>
<i>12. MISJA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>108</i>

1. WSTĘP

CEL OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY KOWALEWO POMORSKIE

Podstawowym, ogólnie pojętym założeniem niniejszego „Programu opieki nad zabytkami dla Gminy Kowalewo Pomorskie na lata 2023 – 2026” jest ukierunkowanie polityki Samorządu Gminnego, służącej podejmowaniu planowanych działań dotyczących finansowania, inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jest to uzupełniający dokument w stosunku do innych aktów planowania gminnego. Zadaniem Programu jest także organizacja działań edukacyjnych i wychowawczych wobec miejscowej społeczności. Dla realizacji powyższego założenia niezbędna jest realizacja szczegółowych celów określonych m.in. w art. 87 ust. 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o *ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, do których należą:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- zapoznanie z zasobami dziedzictwa kulturowego, historią i zabytkami Gminy, w tym także rozróżnienie obiektów wpisanych do rejestru zabytków województwa i figurujących w ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- wspieranie działań zmierzających do pozyskania środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków przy sporządzaniu i zmianie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Ochrona zabytków, dawnych materialnych i niematerialnych dóbr kultury jest obowiązkiem konstytucyjnym Państwa. w myśl art. 5 Konstytucji RP „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...). Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż „obowiązkiem Obywatela (...) jest troska o dobro wspólne”, z kolei art. 6 Konstytucji stanowi, że „...Rzeczpospolita Polska, stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (...)”.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022, poz. 840)

Obowiązująca ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadziła pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 3, użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;
- 3) zabytek ruchomy – rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;
- 4) zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane – roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz

opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

- 10) badania architektoniczne – działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany – powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- 14) krajobraz kulturowy - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
- 15) otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Zgodnie z art. 89 organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

W art. 4 zapisano, iż ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 5 wskazuje, iż opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Szczegółowo określone obowiązki samorządu w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których

samorząd jest właścicielem lub posiadaczem zawarte są w następujących artykułach: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72.

Na mocy art. 21 ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Art. 22 ust. 4 stwierdza, iż „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.”. W ust. 5 tego artykułu zapisano, iż w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Jak wspomniano art. 87 ustawy określa obowiązek samorządu, dotyczący sporządzania i uchwalania gminnego i powiatowego programu opieki nad zabytkami:

- program winien być opracowany na okres 4 lat,
- program służy celom określonym w Ustawie,
- program przyjmuje rada gminy, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programu władze gminy sporządzają co 2 lata sprawozdanie, które przedstawiane jest radzie gminy.

Artykuły 18 i 19 nakazują samorządom uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania

przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Dodatkowo należy wskazać odniesienia do zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego, zawarte w następujących aktach prawnych:

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2022 r. poz. 559 t.j. ze zm.).

- *art. 7 ust. 1 pkt. 9*

„Zaspakajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy:

9) kultury w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.”

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2022 r. poz. 503, 1846).

Na mocy ustawy w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się m.in.: wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 1. ust. 2, pkt 4). Ustawa określa, iż studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego powinno w swej treści zawierać następujące elementy:

- uwzględnianie stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 10, ust. 1, pkt 4),
- określenie obszarów i zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 10, ust. 2, pkt 4).

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego będącym aktem prawa miejscowego ustawa nakazuje obecność następujących elementów:

- obowiązkowe określenie zasad ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego (art. 15, ust. 2, pkt 3),
- obowiązkowe określenie zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15, ust. 2, pkt 4),
- określa się, w zależności od potrzeb, granice pomników zagłady oraz ich stref ochronnych, a także ograniczenia dotyczące prowadzenia na ich terenie działalności gospodarczej, określone w ustawie z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (art. 15, ust. 3, pkt 6).

Wymagania w zakresie ochrony zabytków uwzględnia się również na szczeblach wojewódzkim i krajowym planowania przestrzennego (art. 39, ust. 3, pkt 2, ust. 2, pkt 2). Projekt zarówno planu miejscowego, jak i planu województwa wymaga uzgodnienia z właściwym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Art. 51. ust. 1. wskazuje, że sprawach ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego decyzje wydają w odniesieniu do:

- 1) inwestycji celu publicznego oznaczeniu krajowym i wojewódzkim - wójt, burmistrz albo prezydent miasta w uzgodnieniu z marszałkiem województwa;
- 2) inwestycji celu publicznego oznaczeniu powiatowym i gminnym - wójt, burmistrz albo prezydent miasta;
- 3) inwestycji celu publicznego na terenach zamkniętych - wojewoda.

Zgodnie z art. 53 ust. 2 pkt. 2 powyższe decyzje wydaje się po uzgodnieniu z: wojewódzkim konserwatorem zabytków - w odniesieniu do obszarów i obiektów objętych formami ochrony zabytków, o których mowa w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Art. 64. ust. 1. wskazuje, że przepisy art. 51 ust. 3, art. 52, art. 53 ust. 3-5a i 5d, art. 54, art. 55 i art. 56 (wszystkie związane z zasadami lokalizacji inwestycji celu publicznego) stosuje się odpowiednio do decyzji o warunkach zabudowy.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2021 r. poz. 2351, z 2022 r. poz. 88).

W myśl tej ustawy jej przepisy nie naruszają przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (art. 2. , ust 2 pkt. 3).

W art. 5, ust. 1 pkt 7 oraz ust. 2 ustawa stwierdza, iż obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz nakazuje projektowanie i budowanie obiektów budowlanych i związanych z nim urządzeń zapewniające ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską.

W przypadku pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w odniesieniu do obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków oraz innych obiektów budowlanych usytuowanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską możliwe jest złożenie wniosku do właściwego ministra o zgodę na odstępianie od obowiązujących przepisów techniczno-budowlanych, o których mowa w art. 7 ustawy (art. 9, ust. 3, pkt 4).

Wg art. 30 ust. 2 w stosunku do prac budowlanych przy obiektach oraz obszarach niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, wymagane jest zgłoszenie do właściwego organu. W zgłoszeniu należy określić rodzaj, zakres i sposób wykonywania robót budowlanych oraz termin ich rozpoczęcia. Do zgłoszenia należy dołączyć oświadczenie, o którym mowa w art. 32 ust. 4 pkt. 2, oraz, w zależności od potrzeb, odpowiednie szkice lub rysunki, a także pozwolenia, uzgodnienia i opinie wymagane odrębnymi przepisami. W razie konieczności uzupełnienia zgłoszenia właściwy organ nakłada, w drodze postanowienia, na zgłaszającego obowiązek uzupełnienia, w określonym terminie, brakujących dokumentów, a w przypadku ich nieuzupełnienia – wnosi sprzeciw, w drodze decyzji. Zgodnie z art. 32 ust. 1:

1. Pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego może być wydane po uprzednim:

- 1) przeprowadzeniu oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko albo oceny oddziaływania przedsięwzięcia na obszar Natura 2000, jeżeli jest ona wymagana przepisami ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko,
- 2) uzyskaniu przez inwestora, wymaganych przepisami szczególnymi, pozwoleń, uzgodnień lub opinii innych organów,
- 3) wyrażeniu zgody przez ministra właściwego do spraw energii – w przypadku budowy lub rozbiórki gazociągu przesyłowego, linii przesyłowej elektroenergetycznej albo rurociągu dalekosiężnego ropy naftowej lub produktów naftowych, a także gazociągu, linii elektroenergetycznej albo rurociągu ropy naftowej lub produktów naftowych dochodzących do granicy Rzeczypospolitej Polskiej.

Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (art. 39, ust. 1).

Pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39, ust. 2).

W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39, ust. 3).

Katalog działań budowlanych, w stosunku do których niewymagane jest pozwolenie na budowę, a które podlegają zgłoszeniu organowi budowlanemu określają kolejno art. 29, 29a, 30, 31 ustawy Prawo Budowlane. W stosunku do zamierzeń, które

wymagają jedynie zgłoszenia zgodnie z art. 30 ust. 7 ustawy właściwy organ może nałożyć w drodze decyzji obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub spowodować m.in. pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków.

Art. 29 ust. 7 stwierdza, że roboty budowlane, o których mowa w ust. 1–4, wykonywane:

1) przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków – wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę,

2) na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – wymagają dokonania zgłoszenia

– przy czym do wniosku o decyzję o pozwoleniu na budowę oraz zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r. poz. 774, 1668).

Zgodnie z zapisami art. 7 tej ustawy wprowadzone zostaje pojęcie audytu krajobrazowego. Identyfikuje on krajobrazy występujące na całym obszarze województwa, określa ich cechy charakterystyczne oraz dokonuje oceny ich wartości (także pod kątem walorów zabytkowych i krajobrazu kulturowego).

Art. 8 ustawy wskazuje zmiany w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2022 r. poz. 1327, 1265, 1812).

Określa ona, iż wśród zadań publicznych znajdują się działania m.in. w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego (art. 4, ust. 1, pkt 16). Regulacje z tym związane zawarte są w art. 19, który określa prawa i obowiązki mieszkańców w zakresie realizacji wybranych przez nich działań, zarówno w ramach inicjatyw lokalnych, jak i za pośrednictwem organizacji pozarządowych lub innych podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy. Artykuł precyzuje też, iż jednostka

samorządu terytorialnego zawiera na czas określony umowę o wykonanie inicjatywy lokalnej z wnioskodawcą.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2021 r. poz. 1973, 2127, 2269, z 2022 r. poz. 1079, 1260, 1504, 1576, 1747).

Zgodnie z zapisami art. 71 ust. 3 tej ustawy przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu powinny w jak największym stopniu zapewniać zachowanie jego walorów krajobrazowych. Dotyczy to także krajobrazu kulturowego.

Art. 101 ust. 1 określa, iż ochrona powierzchni ziemi polega m. in. na zachowaniu wartości kulturowych, z uwzględnieniem zabytków archeologicznych.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r. poz. 916, 1726).

Jednym z celów ochrony przyrody jest ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień (art. 2, ust. 2, pkt 5). Jako jedną z form ochrony przyrody w tym jej immanentnego składnika, jakim jest krajobraz ustawa ta przyjmuje w art. 6, ust. 1, pkt 3 park krajobrazowy. Zgodnie z art. 16, ust. 1, park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Zarówno utworzenie parku krajobrazowego, jak i nadanie mu statutu należą do prerogatyw sejmiku wojewódzkiego (art. 16, ust. 3, ust. 5).

Art. 83a wskazuje, że zezwolenie na usunięcia drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków wydaje wojewódzki konserwator zabytków.

Zasady naliczania opłat za usunięcie drzew i krzewów przedstawiono w art. 84-87 ustawy i zgodnie z art. 84 ust. 8 decyzję w tych sprawach podejmuje właściwy organ do wydania zezwolenia (w tym także konserwator zabytków).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2021 r. poz. 1899, Dz.U. z 2022 r. poz. 1846).

W świetle art. 6 pkt 5 jednym z celów publicznych tej ustawy jest opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie

zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 13, ust. 4 jasno określa, że: sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości, jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Art. 13 ust. 5 stwierdza, że sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Cenę nieruchomości lub jej części (wyznaczonej zgodnie z art. 67) wpisanej do rejestru zabytków obniża się o 50% (zgodnie z art. 68 ust. 3). Właściwy organ może, za zgodą odpowiednio wojewody albo rady lub sejmiku, podwyższyć lub obniżyć tę bonifikatę. Identyczny zapis stosuje się w przypadku opłaty z tytułu użytkowania wieczystego, jeżeli nieruchomość gruntowa została wpisana do rejestru zabytków (art. 73, ust. 4) oraz w przypadku opłaty z tytułu trwałego zarządu (art. 84, ust. 4).

Zgodnie z art. 96 ust. 1. podziału nieruchomości dokonuje się na podstawie decyzji wójta, burmistrza albo prezydenta miasta zatwierdzającej podział, z uwzględnieniem ust. 1a, stwierdzającego, że odniesieniu do nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków decyzję, o której mowa w ust. 1, wydaje się po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podział tej nieruchomości.

Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (Dz. U. z 2022 r. poz. 1452, 1512).

Na podstawie art. 7, ust. 1, pkt 6 ustawa zwalnia od podatku od nieruchomości: grunty i budynki wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji, zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2020 r. poz. 194).

Według zapisów tej ustawy zarówno państwo (art. 1 ust. 2) jak i organy jednostek samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4) sprawują mecenat nad działalnością kulturalną polegający m.in. na wspieraniu i promocji opieki nad zabytkami.

Do powyższych ustaw należy dołączyć akty prawne, które w całej swojej treści odnoszą się do zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. Są to:

- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r., poz. 385),
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2019 r., poz. 1479 z późn. zm., Dz. U. z 2022 r., poz. 1700),
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020 r., poz. 164),
- ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (Dz. U. z 2015 r., poz. 2120).

Ostatni element to akty wykonawcze do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Są to:

- Rozporządzenie MKiDN z dnia 26 maja 2011 (t.j. Dz. U. z 2021 poz. 56) w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. W oparciu o art. 24 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rozporządzenie określa sposób prowadzenia powyższych rejestrów i wykazów;
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 2 sierpnia 2019 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 81);
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym

na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2017 r. poz. 1674).

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2019 poz. 1470);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 21 maja 2018 r. w sprawie wymagań, jakim powinna odpowiadać ochrona przechowywanego i przewożonego zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2018 poz. 1134),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie ksiąg ewidencyjnych prowadzonych przez podmioty gospodarcze wyspecjalizowane w zakresie obrotu zabytkami na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2017 poz. 2249);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 12 lipca 2017 r. w sprawie sposobu ustalania wysokości i rozliczania dotacji celowej na wyposażenie w zabezpieczenia techniczne pomieszczenia, w którym będzie przechowywany zabytek wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2017 poz. 1384);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. w sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2017 poz. 928);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 sierpnia 2015 r. w sprawie krajowego rejestru utraconych dóbr kultury (Dz. U. z 2015 poz. 1275);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. z 2014 poz. 110);

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 nr 89 poz. 510);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 nr 212 poz. 2153);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 nr 124 poz. 1304 ze zm.);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. z 2004 nr 75 poz. 706);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 nr 71 poz. 650);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 nr 30 poz. 259).

3. PRZEDMIOT OCHRONY PRAWNEJ

Przywołana na wstępie ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i wprowadza w tej materii szereg fundamentalnych definicji i pojęć. W myśl ustawy zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zgodnie z ustawą opiece podlegają – bez względu na stan zachowania – zabytki pogrupowane w trzech kategoriach:

Zabytki nieruchome będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami, wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2018 r. poz. 574)
- instrumentami muzycznymi, wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ponadto, zgodnie z art. 6.2. ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne,

historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

4. FORMY PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW

Ustawodawca wyróżnia następujące formy ochrony zabytków:

- wpis do rejestru zabytków,
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków

Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z wnioskiem o taki wpis może występować właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu na którym znajduje się zabytek. Również wojewódzki konserwator zabytków ma prawo wszczęcia postępowania z urzędu w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków prowadzi odpowiedni wojewódzki konserwator zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie województwa. Do rejestru można wpisać także otoczenie oraz nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków może wpisać także do rejestru historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny. Sprawy te reguluje ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej

ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56).

Lista Skarbów Dziedzictwa

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,
- 2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,
- 3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pasteli, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów

oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,

10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,

11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,

12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,

13) innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro

– na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu.

Na elitarną listę Pomników Historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne. W roku 2018 w całym kraju było 91 miejsc i obiektów uznanych za pomnik historii.

Park kulturowy

Kolejną formą ochrony jest utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Podstawą jego utworzenia jest uchwała rady gminy, którą podejmuje się po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego lub decyzja o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzja o warunkach zabudowy, decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzja o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego

Relacje pomiędzy ochroną zabytków a planami zagospodarowania przestrzennego są regulowane przez artykuły 18, 19 i 20 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przede wszystkim art. 18 wprowadza obowiązek uwzględniania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz w decyzjach o warunkach zabudowy.

W wymienionych decyzjach, koncepcjach, strategiach, analizach, planach i studiach, winno się w szczególności uwzględnić krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, określić rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków i zapewnić im ochronę przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu oraz ustalić przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami. w przypadku zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia, zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych, ochrona ich musi być bezwarunkowo uwzględniona w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i pozostałych decyzjach.

5. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM I WYKONANYMI NA POZIOMIE KRAJOWYM:

KRAJOWY PROGRAM OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2019-2022

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022, opublikowany w Dzienniku Urzędowym RP 11 września 2019 (poz. 808) został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 roku i jest efektem wykonania upoważnienia ustawowego, zawartego w artykułach 84 i 85, ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i jest programem rozwoju określonym w artykule 15 ustawy z dnia 6 grudnia 2006 roku o zasadach prowadzenia polityki rozwoju. Gminny Program Opieki nad Zabytkami opiera się na założeniach programu krajowego, jednak są one dość ogólne w odniesieniu do zabytków z terenu gminy.

Cel główny Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019–2022 to Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami. Został on opracowany na bazie wniosków płynących z realizacji i ewaluacji Programu 2014–2017, a także zmiany systemu ochrony zabytków wprowadzonej ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw. Cel główny dzieli się na trzy cele szczegółowe, zawierające kierunki działań.

CEL SZCZEGÓŁOWY 1 Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunek działania 1.1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym

1. Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami
2. Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym

3. Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach
4. Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami

Kierunek działania 1.2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym

1. Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych pracowników służb konserwatorskich
2. Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich
3. Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego
4. Powołanie Centrum Architektury Drewnianej

CEL SZCZEGÓŁOWY 2 Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunek działania 2.1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

1. Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).

Kierunek działania 2.2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego

1. Podniesienie bezpieczeństwa zasobów ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje

CEL SZCZEGÓŁOWY 3 Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

Kierunek działania 3.1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości

1. Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i

dostępności zabytków dla osób z niepełnosprawnościami

2. Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Kierunek działania 3.2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami

KONCEPCJA PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU DO ROKU 2030

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju została przyjęta przez Radę Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Dokument określa zasady polityki państwa w dziedzinie przestrzennego zagospodarowania kraju w perspektywie najbliższych kilkunastu lat.

Polityka przestrzennego zagospodarowania kraju realizuje cele rozwoju kraju w odniesieniu do całości przestrzeni polskiej. Biorąc pod uwagę nowy paradygmat polityki rozwoju cel strategiczny (ponadczasowy) polityki przestrzennego zagospodarowania kraju można określić następująco: Efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia ogólnych celów rozwojowych – konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie.

Tak sformułowany cel – przy doborze odpowiednich celów cząstkowych oraz instrumentów wdrożeniowych – realizowany jest przez wszystkie podmioty publiczne wykonujące zadania rozwojowe w zakresie swoich kompetencji na różnych poziomach zarządzania, w różnych obszarach tematycznych i w odniesieniu do różnych terytoriów.

Drogą do zapewnienia realizacji celu strategicznego polityki przestrzennego zagospodarowania kraju jest koncentracja działań podmiotów publicznych w wybranych obszarach tematycznych i na wyodrębnionych terytoriach. W odniesieniu do diagnozy sytuacji, uwarunkowań oraz trendów rozwojowych sformułowano sześć

wzajemnie powiązanych celów polityki przestrzennego zagospodarowania kraju w horyzoncie roku 2030:

- Cel 1. Podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności;
- Cel 2. Poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów;
- Cel 3. Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej;
- Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski;
- Cel 5. Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa;
- Cel 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

Koncepcja wskazuje, iż wzmocnienie ładu przestrzennego na poziomie zarządzania zasobem krajobrazów kulturowych i przyrodniczych będzie jednocześnie służyło wdrożeniu zapisów Konwencji Krajobrazowej Rady Europy. Podstawowymi formami ochrony krajobrazów powinny zostać formy dotychczas stosowane: parki krajobrazowe, pomniki historii, parki kulturowe oraz – dla obiektów rangi międzynarodowej – wpis na listę dziedzictwa kulturowego lub przyrodniczego UNESCO.

Stwierdzono, że promocja dziedzictwa kulturowego wpłynęła na wzrost rozpoznawalności i atrakcyjność polskiej przestrzeni. Dbałość o spuściznę kultury dawnych mieszkańców ziem polskich i wspieranie zachowanych tradycji lokalnych

sprzyjają rozwojowi turystyki i wspomagają proces identyfikacji tożsamości kulturowej migrantów. Krajobraz ważny dla historii kultury jest chroniony na równi z krajobrazami charakterystycznymi dla regionów geograficzno- przyrodniczych w zintegrowanej z siecią przyrodniczą rozwiniętej sieci parków kulturowych i pomników historii.

NARODOWA STRATEGIA ROZWOJU KULTURY NA LATA 2004 – 2013 ORAZ UZUPEŁNIENIE STRATEGII NA LATA 2004 – 2020

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zostały zawarte w dokumencie o nazwie Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 (przyjętym przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 r.) oraz jego uszczegółowieniu „Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020” (przyjętym w 2005 r.). Są to rządowe dokumenty tworzące ramy dla nowoczesnego mecenatu państwa w sferze kultury, a przede wszystkim dla nowoczesnie pojmowanej polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, w połączeniu z perspektywami kolejnych okresów programowania Unii Europejskiej.

Głównym celem strategii jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce.

Dokumentem służącym wdrożeniu Narodowej Strategii Rozwoju Kultury jest Narodowy Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004-2013”. W programie zapisano następujące priorytety i działania:

➤ **Priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe**

Działania realizowane w ramach niniejszego priorytetu mają na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja działań pozwoli na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

- Działanie 1.1. Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków;
- Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne;
- Działanie 1.3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

➤ **Priorytet 2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego**

- Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego;
- Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granicę.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, opracowane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2005 r., zawiera ważny z punktu widzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”.

Priorytet 1 tego Programu dotyczy rewaloryzacji zabytków nieruchomych i ruchomych. Celami tego priorytetu są:

- poprawa stanu zachowania zabytków,
- zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym także liczby stanowisk archeologicznych),
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne,
- zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów

i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.

W związku z ogólnikowym charakterem dokumentów na szczeblu krajowym niniejszy gminny program opieki nad zabytkami stara się w swoich działaniach programowych nawiązać do polityki krajowej. Wiąże się to z ich zgodnością z działaniami programu krajowego, szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków poprzez przekazywanie środków z budżetu gminy, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji gminy, poprawy przepływu informacji pomiędzy gminą, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji nt. zasobu zabytkowego gminy. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

5.2 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM I WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZKIM

STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

Obecnie obowiązująca Strategia Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego do 2020 r. - Plan modernizacji 2020+ została przyjęta uchwałą nr XLI/693/13 przez Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego dnia 21 października 2013 r. Misja rozwoju województwa zapisana w treści dokumentu brzmi Kujawsko-pomorskie - człowiek, rodzina, społeczeństwo. Aby to osiągnąć strategia wyznacza priorytety i cele działań.

Dla gminy istotne są zapisy priorytetu Modernizacja przestrzeni miast i wsi, w ramach którego znajduje się cel Obszary wiejskie (których integralną częścią są także lokalne ośrodki rozwoju – małe miasta i wiejskie siedziby gmin) – o zróżnicowanym charakterze funkcjonalnym, cechujące się licznymi problemami gospodarczymi i często wymagające aktywizacji społeczno-gospodarczej. Głównym kierunkiem interwencji jest stymulowanie rozwoju społecznego (kluczowa rola usług publicznych szczebla

gminnego dla kształtowania właściwych postaw społecznych) oraz lokalnych rynków pracy. Ten poziom polityki terytorialnej w rejonach tradycyjnego rolnictwa ma decydujące znaczenie dla aktywizacji mieszkańców wiejskich, jest także odpowiedzialny za lokalne aspekty rozwoju społecznego i gospodarczego.

W ramach celu znajduje się cel strategiczny Tożsamość i dziedzictwo, związany ściśle z dziedzictwem kulturowym i historycznym regionu. W ramach celu zamierza się podjąć działania na rzecz opracowania i realizacji założeń polityki kulturalnej województwa (co pozwoli na pełną koordynację działalności wszystkich podmiotów funkcjonujących w kulturze) oraz edukacji kulturalnej społeczeństwa (zarówno w edukacji formalnej – na wszystkich poziomach kształcenia, jak i w edukacji nieformalnej). Są to zagadnienia realizujące także cele rozwoju społecznego – istotne dla szeroko rozumianego rozwoju społecznego. Nie wyklucza się, że polityka kulturalna zostanie w przyszłości objęta wojewódzkim programem rozwoju.

Dziedzictwo regionu, świadczące o tym jacy jesteśmy, wymaga zachowania (m.in. tradycyjnej kultury wiejskiej, ginących zawodów, cudów architektury, przyrody, powstających drobnych kolekcji, zbiorów muzealnych i skansenów), odpowiedniej ekspozycji, poprawy dostępności, a także prezentacji w atrakcyjnej dla różnych osób formie. Dopiero dzięki stworzeniu warunków do wzbudzania ciekawości posiadanymi dobrami, wartościami, oddziaływanie na wiele zmysłów, możliwe jest zrozumienie, budzi się właściwy szacunek, zainteresowanie, chęć pogłębiania wiedzy i czynne włączenie się w działania na rzecz zachowania i upowszechniania posiadanego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Wobec powyższego, niezbędna jest waloryzacja obiektów materialnych dziedzictwa kulturowego regionu oraz oszacowanie „wartości marketingowej” wojewódzkich zasobów przyrody i krajobrazu przyrodniczo-kulturowego, koniecznych także dla budowy marki województwa. Poza tym wspierane będą w szczególności przedsięwzięcia umożliwiające atrakcyjny, interaktywny, oryginalny, wielozmysłowy kontakt z dziedzictwem regionu.

Powyższe zapisy realizowane będą w ramach następujących kierunków działań:

1. Budowa tożsamości regionalnej województwa
2. Zachowanie oraz promocja dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego regionu

3. Wsparcie działań ratowniczych tradycyjnej kultury wiejskiej, ginących zawodów, cudów architektury, przyrody, powstających drobnych kolekcji, zbiorów muzealnych i skansenów, będących częścią środowiska kulturowego województwa
4. Rozwój oferty kulturalnej o znaczeniu regionalnym, krajowym i międzynarodowym
5. Promocja marki województwa

Należy jednak zwrócić uwagę, iż w świetle Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami powyższe zapisy są bardzo ogólne i trudno doszukać się konkretnych odniesień do potrzeb gminy. Mimo to, cele przedstawione w niniejszym Programie są zgodne z kierunkami rozwoju województwa, co może przyczynić się do ich dokładniejszej realizacji.

PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

Plan zagospodarowanie przestrzenne województwa został przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Kujawsko – Pomorskiego nr XI/135/03 z dnia 26 czerwca 2003 r. Cele i działania Planu zawarte są w rozdziale V Polityka zagospodarowania przestrzenne województwa. W nim wyróżnić można zapisy dotyczące Gminy, występujące w celach operacyjnych:

➤ 3.3 Kierunki ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego i kulturowego

Dla podniesienia konkurencyjności i atrakcyjności regionu konieczne jest podjęcie działań prowadzących do zachowania i pełnego wykorzystania turystycznych walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego poprzez:

- poprawę zagospodarowania istniejących szlaków turystycznych
- rozwój agroturystyki na bazie walorów przyrodniczo-krajobrazowych i kulturowych.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO NA LATA 2021 – 2024

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2021- 2024 przyjęto Uchwałą nr XXXI/451/21 Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego z dnia 26 kwietnia 2021 r. Dokument przedstawia szereg celów i kierunków działania w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa kujawsko- pomorskiego. Zapisy te są w dużej mierze zgodne z kierunkami zawartymi w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami. Nowe cele programu mają przyczynić się do rozwiązania powyższych problemów. Uwzględniają cele wskazane w ustawie i innych dokumentach regulujących ochronę i opiekę nad zabytkami w Polsce. Są one skorelowane i wzajemnie się wypełniają. W Programie cele główne, a także operacyjne odwołują się do celów określonych w Strategii rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego do 2030 – Strategia Przyspieszenia 2030+, natomiast kierunki działań i działania odpowiadają zadaniom ustawowym, których obowiązek wypełniania spoczywa na województwie. W ramach celów do realizacji wyznaczono następujące działania:

Cel główny: Zdrowe, aktywne i zamożne społeczeństwo

1. Cel operacyjny: Kultura, sztuka i dziedzictwo narodowe

1.1 Kierunek działań: Popularyzacja wiedzy o znaczeniu i konieczności ochrony

1.2 Kierunek działań: Edukacja

1.3 Kierunek działań: Promocja

1.4 Kierunek działań: Dokumentacja i popularyzacja

Walory dziedzictwa kulturowego to jeden z ważniejszych czynników rozwoju gospodarczego, a szczególnie w obszarze turystyki kulturowej. Wskazane kierunki działań mają na celu podkreślenie, iż dziedzictwo kulturowe, zarówno materialne jak i

niematerialne można wykorzystać do kreowania usług i produktów dotyczących rozwoju oferty spędzania czasu wolnego, wspierania inicjatyw związanych z dziedzictwem materialnym i niematerialnym, w tym wspierania tradycyjnych form działalności gospodarczej czy adaptacji obiektów do nowych funkcji związanych z poszerzaniem oferty kulturowej czy turystycznej.

Cel główny: Dostępna przestrzeń i czyste środowisko

2. Cel operacyjny: Przestrzeń kulturowa

2.1 Kierunek działań: Ochrona

2.2 Kierunek działań: Prace konserwatorskie i restauratorskie

2.3 Kierunek działań: Dokumentacja i badania

Przestrzeń kulturową należy rozumieć jako wszelkie działania podejmowane w celu poprawy stanu zachowania regionalnego dziedzictwa kulturowego. Stan zachowania dziedzictwa kulturowego ma bezpośredni wpływ na jakość życia mieszkańców, a jednocześnie kształtuje pewien indywidualny kontekst rozwojowy. Dziedzictwo kulturowe województwa kujawsko-pomorskiego to jedna z najmocniejszych stron województwa. W oparciu o nią należy budować tożsamość lokalną i regionalną. Nadaje swoisty charakter województwa, a tym samym decyduje o jego konkurencyjności. Świadomość wspólnej tożsamości przyczynia się do tworzenia więzi międzyludzkich, które ułatwiają interakcje oraz współdziałanie. Wszelkie podejmowane działania nie mogą ograniczać się do pojedynczych obiektów zabytkowych, ponieważ województwo charakteryzuje się różnorodnością. Należy wskazywać najlepsze i wzorcowe działania oraz promować je.

5.3 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM I WYKONANYMI NA POZIOMIE POWIATU

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU GOLUBSKO-DOBRZYŃSKIEGO

Powiat golubsko-dobrzyński na moment opracowania niniejszego dokumentu nie posiada opublikowanego w dzienniku urzędowym powiatowego programu opieki nad zabytkami.

STRATEGIA ROZWOJU TURYSTYKI POWIATU GOLUBSKO-DOBRZYŃSKIEGO

Strategia Rozwoju Turystyki powiatu golubsko-dobrzyńskiego przygotowana została w 2003 i 2004 roku w ramach czterech opracowań:

- Stan gospodarki turystycznej w powiecie golubsko-dobrzyńskim;
- Strategia zrównoważonego rozwoju turystyki w powiecie golubsko-dobrzyńskim;
- Operacyjny program rozwoju turystyki w powiecie golubsko-dobrzyńskim;
- Program kreowania nowych miejsc pracy w powiecie golubsko-dobrzyński.

W Strategii przedstawione zostały: cele strategiczne, działania operacyjne oraz zadania wykonawcze w ramach rozwoju turystyki i związanej z tym infrastruktury. Jako główne

- Funkcjonowanie turystyki w warunkach zrównoważonego rozwoju;
- Ogólny wzrost gospodarczy w wyniku wzrostu ruchu turystycznego.

Najszerzej dziedzictwo kulturowe regionu, omówione zostało w części pierwszej dotyczącej stanu gospodarki turystycznej w powiecie golubsko - dobrzyńskim. Przedstawiono najważniejsze i najbardziej wartościowe walory krajoznawcze środowiska historyczno-kulturowego powiatu, omawiając historię miasta: Golubia Dobrzynia oraz Kowalewa Pomorskiego, jak również zabytki sakralne, zabytki architektury rezydencjonalnej, zabytki techniki i inne. Określono również możliwości wzbogacenia i podniesienia jakości walorów turystycznych.

Wzbogacenia i podniesienia jakości walorów kulturowych w miastach Golub-Dobrzyń i Kowalewo Pomorskie:

- potraktowanie substancji zabytkowej, jako wyjątkowo pozytywnego tła dla organizacji różnorodnych imprez kulturalnych, gastronomicznych, rozrywkowych itp., z dążeniem do kształtowania ich stylowego charakteru powiązanego zarówno z epokami reprezentowanymi przez obiekty zabytkowe, jak też cechami lokalnymi i regionalnymi (turnieje, zjazdy miłośników historii, przyrody, imprezy związane z pojezierzami),
- ożywienie kultury współczesnej - dla kultywowania i stałego wzbogacania tradycji, bez wykluczenia elementów nowych, lecz odpowiadających społeczności miejscowej;
- kreowanie własnej „tożsamości”, która wynika z pamięci i zapisów związanych z kulturą społeczną, zwyczajami, kuchnią regionalną, wybitnymi postaciami pochodzącymi z tej ziemi, a ponadto z użyciem lokalnych materiałów budowlanych, dbałością o wystrój architektoniczny, zazielenianie i ukwiecanie odwiedzanych miejsc i obiektów, stworzenie warunków do utrzymywania czystości itp.

Wzbogacenia i podniesienia jakości walorów kulturowych obiektów i zespołów zabytkowych poza miastami:

- wykorzystanie wszystkie możliwości wprowadzania funkcji turystycznych do obiektów zabytkowych tam, gdzie nie wpłynie to na degradację historycznych i artystycznych wartości tych obiektów, ich wystroju i zachowanego układu architektonicznego, na przykład:
- wprowadzanie funkcji hotelowej, pensjonatowej do pałaców i dworów, z możliwością organizowania konferencji, różnorodnych imprez kulturalnych itp., z wykorzystaniem licznych dobrze zachowanych parków podworskich na cele edukacyjne i rekreacyjne,
- wprowadzanie funkcji noclegowej lub gastronomicznej, do obiektów podworskich, folwarcznych, dbając o utrzymanie specyficznego wizerunku, indywidualnych cech, wyeksponowanie pamiątek z przeszłości, kultywowanie dawnych zwyczajów, kuchni regionalnej, przystosowywanie parków i ogrodów do potrzeb rekreacji turystów itd., przy czym pożądana jest reprivatyzacja tych zespołów, gdyż przyczynić się to powinno do przywracania ich cech tożsamości,

- wprowadzanie funkcji izb muzealnych, zajazdów, barów przydrożnych, punktów informacji o regionie, wraz z ekspozycją i sprzedażą wydawnictw, map i folderów, lokalnych wyrobów - pamiątek, przetworów spożywczych itp. do obiektów wolnostojących, zabytków techniki, np. młynów wodnych, kuźni,
- przewidywanie programów zwiedzania i odpowiedniego systemu informacji zachęcającej do zatrzymania się na trasach przejazdu, dzięki uporządkowaniu terenu, przygotowania pojemnych i bezpiecznych parkingów, oznakowaniom i kierunkowskazom, wykorzystaniu przekazów i legend do uatrakcyjnienia opisu miejsca, stosowaniu szyldów o tradycyjnych formach i materiałach, oświetleniu ruin zamków, pałaców, wiatraków itp.
- dążenie do przywracania oryginalnych funkcji wszędzie tam, gdzie jest to wskazane i możliwe, szczególnie w obiektach o oryginalnym charakterze przetwórstwa przemysłu rolnego i obsługi rolnictwa, np. w młynach, kuźniach, zwłaszcza, że pozwala to na powrót do tak cenionych dziś produktów ekologicznego rolnictwa,
- dbanie o estetykę obiektów i ich otoczenia, stosując w maksymalnym stopniu tworzywa naturalne (drewno, żelazo, kamień), materiały pochodzenia lokalnego, tym samym dając sposobność do odrodzenia się rzemiosła lokalnego, w tym artystycznego (pamiątki, przetwórstwo domowe produktów leśnych i rolnych), co przyczynia się do zmniejszenia bezrobocia,
- wobec położenia większości poza miejskich obiektów zabytkowych w ścisłym kontakcie z przyrodą, zwrócenie uwagi na wystrój zieleni o cechach charakterystycznych dla polskiego krajobrazu, stosując zestawy tradycyjnych krzewów i kwiatów, zadaszeń, mebli ogrodowych itd., unikając natomiast tak „modnych” dziś form zachodnich, dominacji agresywnych reklam i szyldów, gdyż uzyskanie lokalnej specyfiki wizerunku regionu jest jednym z najważniejszych warunków powodzenia działań w celu jego turystycznego uatrakcyjnienia.

Uzyskanie powyższych działań wymaga udziału:

- konserwatorów zabytków, którzy określić muszą stopień możliwej ingerencji w zabytkową substancję budowlaną i artystyczną, także w odniesieniu do zabytko-

wej zieleni parkowej, a ich wytyczne i nadzór nad realizacją traktowany musi być nadrzędnie i obligatoryjnie,

- architektów i planistów przestrzennych oraz architektów zieleni, którzy każdorazowo ustalić powinni optymalne rozwiązania funkcjonalno - przestrzenne, na podstawie ogólnej koncepcji (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz planów miejscowych) zagospodarowania turystycznego rejonu, gminy itd., a ponadto ocenić uwarunkowania zmian struktury budowlanej i kompozycji zieleni w podworskich parkach krajobrazowych, dążąc do uzyskiwania harmonii i respektowania form dawnych, zgodnych z odczuciem epoki,
- specjalistów z dziedziny gospodarki turystycznej, marketingu turystycznego, zagospodarowania turystycznego, którzy ocenić powinni zarówno kompleksowo jak i w pojedynczych przypadkach, jakie rozwiązania mają szansę powodzenia, przynoszenia dochodów, a także do kogo należy skierować promocję turystyczną i jakimi metodami ją prowadzić, aby była ona opłacalna i trafiła do zainteresowanych odbiorców.

5.4 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM I WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY

STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO GMINY KOWALEWO POMORSKIE

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Kowalewo Pomorskie przyjęte UCHWAŁA NR XLVII/380/22 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 25 sierpnia 2022r. Opracowanie zostało sporządzone w trybie ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. Nr 80, poz. 717, z późn. zm.).

Studium stanowi dokument planistyczny określający politykę rozwoju przestrzennego gminy. Dla obiektów zabytkowych, zlokalizowanych na terenie gminy

Kowalewo Pomorskie, wyznaczono następujące strefy ochrony konserwatorskiej, które wskazano na rysunku studium:

- „A” – strefę pełnej ochrony konserwatorskiej,
- „B” – strefę ochrony konserwatorskiej,
- „W” – strefę ochrony archeologicznej.

Zależnie od stopnia zachowania istniejącej historycznej substancji oraz stopnia zachowania historycznej kompozycji urbanistycznej wyznacza się następujące strefy ochrony konserwatorskiej:

- „A” - strefę pełnej ochrony konserwatorskiej, obejmującej: część zespołu urbanistycznego Kowalewa Pomorskiego, zespoły sakralne – cmentarze przykościelne wraz z kościołami wpisanymi do rejestru: Pluskowęsy, Srebrniki, Chełmonie, Wielka Łąka; młyn Krupka; zespoły dworsko-parkowe i parkowe: Pluskowęsy, Szychowo, Piątkowo, Kowalewo Pomorskie, Napole, zabytki archeologiczne w granicach wyznaczonych we wpisie do rejestru zabytków;
- „B” - strefę ochrony konserwatorskiej obejmującej: część zespołu urbanistycznego Kowalewa Pomorskiego; układy ruralistyczne wsi: Chełmonie, Chełmoniec, Wielka Łąka; część zespołów dworsko-parkowych: Pruska Łąka, Szewa, Wielka Łąka, Lipnica, Chełmonie, Kiełpiny, Frydrychowo, Wielkie Rychnowo, Mlewiec; zespoły folwarczne: Chełmonie, Gapa, Napole, Dylewo, cmentarze grzebalne czynne i nieczynne;
- „W” - strefę ochrony archeologicznej, obejmuje tereny o rozpoznanej, na podstawie badań, zawartości reliktyw archeologicznych.

Strefa „A” Pełnej ochrony konserwatorskiej

Strefa pełnej ochrony konserwatorskiej obejmuje obiekty i obszary szczególnie wartościowe, do bezwzględного zachowania. Celem działalności konserwatorskiej w strefie „A” jest zachowanie zabudowy historycznej, jej konserwacja, rewaloryzacja, rekonstrukcja, zachowanie towarzyszącej historycznej zieleni komponowanej, usuwanie obiektów dysharmonizujących, dostosowanie współczesnych funkcji do wartości zespołu zabytkowego, eliminacja funkcji uciążliwych.

Strefa „B” Ochrony konserwatorskiej

Strefa „B” ochrony konserwatorskiej obejmuje tereny zawierające znaczną część elementów historycznie ukształtowanej struktury przestrzennej o wartościach kulturowych. Obszary objęte strefą „B” podlegają rygorom w zakresie utrzymania historycznego rozplanowania i zasadniczych elementów istniejącej substancji o wartościach kulturowych oraz charakteru i skali nowej zabudowy.

Celem działalności konserwatorskiej w strefie „B” jest zachowanie historycznego układu zabudowy (linie zabudowy, proporcje gabarytów i wysokości, podziały historyczne, wkomponowanie w krajobraz naturalny), zachowanie zabudowy historycznej (jej konserwacja i rewaloryzacja), dostosowanie nowej zabudowy do historycznej kompozycji, zachowanie kompozycji i układów zieleni historycznej, parków i cmentarzy, usuwanie obiektów dysharmonizujących.

Strefa „W” Ochrony archeologicznej

Strefa „W” obejmuje tereny o rozpoznanej, na podstawie badań, zawartości ważnych reliktyw archeologicznych. Na obszarze strefy wszelka działalność inwestycyjna musi być poprzedzona badaniami archeologicznymi na koszt inwestora. Zakres prac archeologicznych określa się przy uzgadnianiu projektu budowlanego. Na rysunku Studium przedstawiono lokalizację stref W z rozróżnieniem na stanowiska o powierzchni powyżej 0,5 ha i poniżej 0,5 ha.

Dla historycznego układu urbanistycznego miasta Kowalewo-Pomorskiego ujętego w gminnej ewidencji zabytków obowiązuje:

- nakaz zachowania historycznego systemu parcelacji tzn. podziału działek w obrębie kwartału zabudowy, który powinien być utrwalony zarówno w elewacjach i bryłach budynków, jak i w obrębie wnętrza kwartału;
- zakaz realizacji inwestycji, które mogą zniekształcić historyczny układ urbanistyczny;
- nakaz zagospodarowania działek zgodnie z historycznym sposobem zagospodarowania;

- nakaz zachowania historycznego przebiegu ulic oraz ich przekroju poprzecznego i szerokości (dotyczy chodników i jezdni);
- nakaz prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robot budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych oraz innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia lub zmiany wyglądu zabytków wpisanych do rejestru zabytków zgodnie z wymogami przepisów odrębnych dotyczących ochrony zabytków;
- nakaz zachowania historycznego wyglądu architektonicznego zabytkowej zabudowy w zakresie historycznego gabarytu, kształtu i pokrycia dachu, kompozycji elewacji tzn. zachowania detalu architektonicznego, rozmieszczenia, wielkości, kształtu oraz proporcji historycznych otworów okiennych i drzwiowych;
- na obszarze układu dopuszcza się nową zabudowę, jednak musi ona charakteryzować się wysokimi walorami estetycznymi i dostosowywać się do obiektów historycznych pod względem usytuowania (bezkonfliktowo włączać się w przestrzeń i nie zniekształcać historycznego układu urbanistycznego), skali, bryły, kształtu dachu oraz typu zabudowy zgodnie z zasadą dobrego sąsiedztwa;

Dla parków ujętych w gminnej ewidencji zabytków objętych strefą ochrony konserwatorskiej A i B obowiązują następujące zasady ochrony:

- zakaz zmniejszania powierzchni parków;
- w granicach parków zakaz nowej zabudowy kubaturowej, dopuszcza się obiekty małej architektury;
- nakaz ochrony historycznego układu wodnego parków, zachowanego układu drogowego i kompozycji historycznych układów zieleni;
- nakaz prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i badań konserwatorskich oraz innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia lub zmiany wyglądu parku wpisanego do rejestru lub ewidencji zabytków zgodnie z wymogami przepisów
- odrębnych dotyczących ochrony zabytków;

- na obszarach parków i zabytkowych założeń parkowych niewpisanych do rejestru zabytków a ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków obowiązuje nakaz zachowania terenów zieleni parkowej;
- nakaz ochrony i pielęgnacji drzewostanów parkowych ewentualna wycinka drzew na zasadach przepisów odrębnych;
- nakaz zachowania istniejącej rzeźby terenu;
- zakaz lokalizacji infrastruktury technicznej nie związanej z funkcjonowaniem zespołów dworsko i pałacowo parkowych;

Dla historycznych cmentarzy czynnych i nieczynnych:

- zakaz zmniejszania powierzchni cmentarzy;
- w granicach cmentarzy zakaz nowej zabudowy kubaturowej, dopuszcza się obiekty małej architektury;
- nakaz ochrony historycznego układu drogowego i kompozycji historycznych układów zieleni;
- nakaz zachowania historycznych nagrobków, kaplic grobowców;
- zakaz zabudowy i ingerencji w strukturę cmentarza żydowskiego przy ul. 1-stycznia w Kowalewie Pomorskim;
- zakaz lokalizacji infrastruktury technicznej nie związanej z funkcjonowaniem cmentarzy.

Dla nieruchomości zabytków archeologicznych ochronę zabytków archeologicznych należy uzgodnić na etapie projektowania i realizacji zagospodarowania i zabudowy terenu, zgodnie z wymogami przepisów odrębnych dotyczących ochrony zabytków.

W gminie Kowalewo Pomorskie większość obiektów zabytkowych ujęta w ewidencji zabytków kwalifikuje się do ochrony z racji położenia w jednej z wyznaczonych stref ochrony konserwatorskiej.

Przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego należy uwzględnić strefy ochrony, obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa kujawsko-pomorskiego, gminnej ewidencji zabytków oraz stanowiska i obszary archeologiczne. Dla obiektów tych, poprzez plany miejscowe należy wyznaczyć strefy ochrony oraz szczegółowe zasady zagospodarowania, zgodnie z przepisami o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz z aktualizowanymi wytycznymi konserwatorskimi wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Studium stwierdza, że na terenie gminy nie występują dobra kultury współczesnej

STRATEGIA ROZWOJU MIASTA I GMINY KOWALEWO POMORSKIE NA LATA 2022-2030

Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Kowalewo Pomorskie na lata 2022-2030 została przyjęta uchwałą nr XLIV/365/22 Rady Miejskiej z dnia 26 maja 2022 r. .

Strategia rozwoju jest planem osiągnięcia długofalowych zamierzeń, implikując przejście ze stanu istniejącego do pożądanego, wyrażonego w wizji rozwoju. Strategia rozwoju stanowi najważniejszy dokument przygotowany przez samorząd gminny, który określa priorytety i cele rozwoju społeczno -gospodarczego danej jednostki.

Do najważniejszych zadań z zakresu poprawy stanu technicznego i dostępności obiektów służących realizacji usług społecznych oraz usług w nich świadczonych, które stanowią zabytki wpisane do Gminnej Ewidencji Zabytków należą:

- Rewitalizacja zabytkowego budynku (były zajazd w Kowalewie Pomorskim),
- Rewitalizacja budynku po Spółce Wodnej, przy ul. Kościuszki 2 w Kowalewie Pomorskim,
- Rewitalizacja obiektów i budynków zabytkowych na terenie gminy Kowalewo Pomorskie,
- Modernizacja i budowa świetlic wiejskich na terenie gminy Kowalewo Pomorskie.

MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego stanowią akty prawa miejscowego przyjmowane w formie uchwał przez Radę Miejską, określające przeznaczenie oraz warunki zagospodarowania i zabudowy terenów. MPZP uwzględniają również ochronę dziedzictwa kulturowego i zabytków poprzez określenie obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską. Aktualnie na terenie gminy Kowalewo Pomorskie obowiązuje 31 Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego terenu. Plany te m.in. wskazują zasady postępowania z obiektami oraz obszarami objętymi ochroną konserwatorską.

Obowiązujące Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego przedstawiono w poniższej tabeli:

Lp	Nazwa planu	Nr uchwały, data	Ogłoszenie w Dz. Urz.
1.	Zmiana m.p.o.z.p. gminy Kowalewo Pom. w części dot. działki nr 23/2 / wieś Dylewo - stacja paliw /	Uchwała nr XV/113/96 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 24 maja 1996r.	Dz. Urz. Woj. Toruńskiego nr 15/96, poz. 90 z dnia 23 lipca 1996r.
2.	Zmiana m.p.o.z.p. gminy Kowalewo Pom. w części dot. działek 114/1, 114/3, 114/4 we wsi Elzanowo - zabudowa usługowo - rzemieślnicza	Uchwała nr XVII/127/96 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 10 sierpnia 1996 r.	Dz. Urz. Woj. Toruńskiego nr 21 /96, poz. 116 z dnia 30 września 1996 r.
3.	Zmiana m.p.o.z.p. gminy Kowalewo Pom. w części dot. działki nr 74 / wieś Borówno – zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna/	Uchwała nr XVII/128/96 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 10 sierpnia 1996 r.	Dz. Urz. Woj. Toruńskiego nr 21 / 96, poz. 117 z dnia 30 września 1996 r.
4.	Zmiana w m.o.p.z.p. miasta Kowalewa Pom. w części dot. działki nr 11 /przepompownia ścieków/	Uchwała nr XXVIII/214/98 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 11 marca 1998r.	Dz. Urz. Woj. Toruńskiego nr 11 poz. 67 z dnia 17 kwietnia 1998 r.
5.	Zmiana w m.o.p.z.p. miasta Kowalewa Pom. w części działki nr 139/2 /stacja red.pom. II-/	Uchwała nr II/16/98 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 19 listopada 1998 r.	Dz. Urz. Woj. Toruńskiego nr 39 , poz. 345 z dnia 31 grudnia 1998r.
6.	Zmiana w m.o.p.z.p.gminy Kowalewo Pom. w części	Uchwała nr XXIX/ 309 / 2001 Rady Miejskiej w Kowalewie	Dz. Urz. Woj.Kuj.- Pomorskiego nr 52, poz.1110 z

	obejmującej działki nr 7/5 i 7/6 położone we wsi Wielka Łąka	Pom. z dnia 13 czerwca 2001r.	dnia 16 sierpnia 2001r.
7	Zmiana m.p.sz..z.p. osiedla „Brodnickiego” w Kowalewie Pom, w części obejmującej obszar działek położonych w obrębie ewidencyjnym miasta Kowalewa Pom. /działki nr geodezyjne: 50, 51, 52/1, 52/2, 52/3, 53/ ----- (i obszarze ewidencyjnym Frydrychowo działki nr geodezyjne: 18, 19, 20/4, 20/1,11/2/ - <u>zmiana</u>)	Uchwała nr XXXI/327/01 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 24 października 2001r. ----- Uchwała nr XXIX/289/14 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 24 września 2014 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj. Pomorskiego nr 89, poz. 1715 z dnia 30 listopada 2001r
8.	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gm. Kowalewo Pom. w części dot. działki nr 84/6, położonej w obrębie ewidencyjnym Frydrychowo,	Uchwała nr XXXII/344/01 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 29 listopada 2001r	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 2, poz. 50 z dnia 22 stycznia 2002 r.
9.	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Kowalewa Pomorskiego w części dotyczącej działek o numerach geodezyjnych 159 i 160 (02 obręb ewidencyjny) w Kowalewie Pom.	Uchwała Nr XXXIX/380/02 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 11 września 2002 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 116 poz. 2389 z dnia 21 października 2002 r.
10.	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Kowalewa Pom. w części dot. działki nr geodez. 171/5 (obręb ewidencyjny 04)	Uchwała nr VII/64/03 Rady Miejskiej w Kowalewie z dnia 23 czerwca 2003 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj. – Pomorskiego nr 85, poz. 1242 z dnia 5 września 2003 r .
11.	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Kowalewo Pom. w części dotyczącej działek nr 83/2, 78, 84/1 i 90 (obręb ewidencyjny nr 03) – położony pomiędzy ul. Działkową a Mikołaja z Ryńska	Uchwała Nr XVII/140/04 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 01 grudnia 2004 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj. – Pomorskiego nr 10, poz. 148 z dnia 14 lutego 2005 r.
12.	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Kowalewo Pomorskie dla części jednostki strukturalnej Zapluskowęsy i części 01 obrębu ewidencyjnego miasta Kowalewa Pomorskiego	Uchwała Nr VIII/64/07 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 12 września 2007 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 121, poz. 1792 z dnia 30 października 2007 r.

13.	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Kowalewo Pomorskie dla części 04 obrębu ewidencyjnego miasta Kowalewa Pomorskiego	Uchwała Nr XIII/ 136/08 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 25 czerwca 2008 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 107, poz. 1703 z dnia 13 sierpnia 2008 r.
14	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części jednostki strukturalnej Frydrychowo	Uchwała Nr XV/ 158/08 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 26 września 2008 r.,	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 134, poz. 2116 z dnia 24 października 2008 r.
15.	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Kowalewo Pomorskie dla części 01 i 03 obrębu ewidencyjnego miasta Kowalewa Pomorskiego	Uchwała Nr XV/ 159/08 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 26 września 2008 r., <i>plan uchylony w części (dz. 47/19, 01 obr., uchwała nr XXXII/268/21)</i>	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego nr 148, poz. 2269 z dnia 18 listopada 2008 r.
16	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w rejonie wsi Nowy Dwór w gminie Kowalewo Pomorskie z przeznaczeniem pod eksploatację kruszywa naturalnego	Uchwała Nr X/89/12 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 30 marca 2012 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego poz. 1035 z dnia 07 maja 2012 r.
17	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w rejonie wsi Sierakowo i Srebrniki w gminie Kowalewo Pomorskie z przeznaczeniem pod lokalizację elektrowni wiatrowej	Uchwała Nr X/97/12 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 30 marca 2012 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego poz. 1036 z dnia 07 maja 2012 r.
18	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obejmujący tereny położone w obrębie Nowy Dwór gm. Kowalewo Pomorskie	Uchwała Nr X/98/12 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 30 marca 2012 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego poz. 1037 z dnia 7 maja 2012 r.
19	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w rejonie wsi Frydrychowo w gminie Kowalewo Pomorskie z przeznaczeniem pod zabudowę mieszkaniową, mieszkaniowo-rzemieślniczą, zabudowę handlowo-usługową oraz funkcję rolniczą	Uchwała Nr XI/110/ 12 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 14 czerwca 2012 r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego poz. 1379 z dnia 26 czerwca 2012 r.
20	Miejscowy plan zagospodarowania	Uchwała Nr XIII/139/12 Rady	Dz. Urz. Woj. Kuj.-

	przestrzennego dla terenów położonych w rejonie wsi Mlewiec, Srebrniki, Mariany, Sierakowo w gminie Kowalewo Pomorskie z przeznaczeniem pod lokalizację elektrowni wiatrowych	Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 21 września 2012 r	Pomorskiego poz. 2027 z dnia 03 października 2012 r.
21	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w rejonie wsi Mlewiec, Srebrniki, Wielkie Rychnowo w gminie Kowalewo Pomorskie z przeznaczeniem pod lokalizację elektrowni wiatrowych	Uchwała nr XVII/179/13 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 25 marca 2013 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 1387 z dnia 29 marca 2013 r.
22	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w 03 obrębie ewidencyjnym miasta Kowalewa Pomorskiego	Uchwała nr XIX/205/13 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 19 sierpnia 2013 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 2673 z dnia 26 sierpnia 2013 r.
23	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części jednostki strukturalnej Kiełpiny, gmina Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr XX/216/13 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 9 października 2013 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 3067 z dnia 16 października 2013 r.
24	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części obszaru wsi Szewa i wsi Pruska Łąka w gminie Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr XXV/250/14 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 19 marca 2014 r. <i>plan uchylony w części (cz. dz. 45/2, obr. Szewa, uchwała nr XXXIX/327/22)</i>	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 901 z dnia 25 marca 2014 r.
25	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu ewidencyjnego Frydrychowo w gminie Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr XXIX/289/14 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 24 września 2014 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 2688 z dnia 03 października 2014 r.
26	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w rejonie wsi Mlewiec w gminie Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr V/28/15 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 11 marca 2015 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 833 z dnia 18 marca 2015 r.
27	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenów położonych w rejonie miejscowości Sierakowo i Zapłuskowęsy w gminie Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr VIII/50/15 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 23 września 2015 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.- Pomorskiego , poz. 2929 z dnia 02 października 2015 r.

28	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części obszaru wsi Wielkie Rychnowo w gminie Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr XXX/270/18 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 21 marca 2018 r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.-Pomorskiego , poz. 1604 z dnia 21 marca 2018 r.
29	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działki nr ewid. 47/19 w obrębie ewidencyjnym 01 miasta Kowalewa Pomorskiego	Uchwała nr XXXII/268/21 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 26 sierpnia 2021r.	Dz.Urz. Woj. Kuj.-Pomorskiego , poz. 4469 z dnia 13 września 2021 r.
30	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części działki nr ewid. 45/2 położonej w obrębie ewidencyjnym Szewa	Uchwała nr XXXIX/327/22 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 24 lutego 2022r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.-Pomorskiego, poz. 1102 z dnia 04 marca 2022r.
31	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla działek nr ewid. 98/1 i 98/2 położonych w obrębie ewidencyjnym Sierakowo, gm. Kowalewo Pomorskie	Uchwała nr XLII/357/22 Rady Miejskiej w Kowalewie Pomorskim z dnia 28 kwietnia 2022r.	Dz. Urz. Woj. Kuj.-Pomorskiego, poz. 2609 z dnia 09 maja 2022r.

6. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY

6.1 CHARAKTERYSTYKA GMINY

Gmina Kowalewo Pomorskie leży w środkowo-wschodniej części województwa kujawsko-pomorskiego w powiecie golubsko-dobrzyńskim. Gmina Kowalewo Pomorskie graniczy z gminami Ciechocin i Golub-Dobrzyń (powiat golubsko-dobrzyński), Lubicz, Łysomice i Chełmża (powiat toruński) oraz Wąbrzeźno i Dębowa Łąka (powiat wąbrzeski). Miasto Kowalewo Pomorskie jest położone w odległości 29 km od Torunia i 36 km od Brodnicy.

Gmina ma charakter miejsko-wiejski, jej sieć osadniczą tworzą miasto Kowalewo Pomorskie i 31 miejscowości wiejskich (w tym kolonie i przysiółki). Obszar wiejski podzielony jest administracyjnie na 22 sołectwa. Gmina zajmuje powierzchnię 14 139 ha, przy liczbie ludności wynoszącej 11 064 os. Gęstość zaludnienia wynosi w gminie 53 osoby/km². Miasto zajmuje obszar 445 ha, a zamieszkuje je 4 321 osób (36 %

całej ludności w gminie Kowalewo Pomorskie). Gęstość zaludnienia wynosi w mieście 914 osób/km².

Przez gminę przebiegają: droga krajowa nr 15 relacji Trzebnica – Ostróda, drogi wojewódzkie nr 554 Orzechowo – Golub-Dobrzyń oraz nr 649 Sierakowo – Pluskowęsy, a także linia kolejowa o znaczeniu państwowym relacji Poznań Wschód - Inowrocław - Skandawa (granica państwa) nr 353.

Przez miasto przebiegają: droga krajowa nr 15 relacji Trzebnica – Ostróda oraz droga wojewódzka nr 554 relacji Orzechowo – Golub-Dobrzyń, oraz linie kolejowe relacji: Poznań Wschód - Inowrocław - Skandawa (granica państwa) nr 353 - otwarta dla ruchu pasażerskiego i towarowego, oraz Bydgoszcz – Brodnica nr 209 (zamknięta na odcinku Chełmża - Brodnica). Układ drogowy, w obrębie miasta, posiada rozgałęzienia w kierunku Torunia i Olsztyna.

W strukturze użytkowania gruntów gminy zdecydowanie przeważają użytki rolne – 84,5%. Lasy i grunty leśne zajmują powierzchnię 5,4%. Teren gminy charakteryzuje słabo wykształcona sieć wód płynących oraz niewielka ilość jezior. Najwięcej akwenów znajduje się wzdłuż zachodniej granicy gminy, wśród nich do największych należą Jezioro Mlewieckie oraz Kazaniec. Gminę zamieszkuje około 11,5 tys. mieszkańców, w tym 7,3 tys. zamieszkałych na terenach wiejskich. Gospodarka gminy opiera się przede wszystkim na lokalnych zakładach pracy oraz aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej, prowadzącej przede wszystkim gospodarkę rolną, ukierunkowaną na hodowlę zwierząt i produkcję roślin.

6.2 RYS HISTORYCZNY

Kowalewo, jako gród wzmiankowany był już w 1222 r., pośród innych na obszarze ziemi chełmińskiej, darowanych przez księcia Konrada I Mazowieckiego misyjnemu biskupowi pruskiemu Chrystianowi. Od 1231 r. osada stanowiła własność zakonu krzyżackiego, który wznosił tutaj zamek i założył komturstwo. W 1275 r. na terenie osady założono miasto, które w 1286 r. otrzymało przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. Miasto pierwotnie wytyczono na rzucie zbliżonym do czworoboku, łączącego się od strony płn. zach. z zamkiem i jego przedzamczami, tworząc wspólny z murami ciąg fortyfikacji. Na pocz. XIV w. zakon krzyżacki rozbudował zamek,

wzniesiono kościół parafialny i otoczono miasto murami obronnymi. W 1305 r. na terenie miasto założono szpital Św. Ducha. W 1330 r. miasto zostało obleżone przez wojska polskie. Po bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. Kowalewo przeszło na krótko we władanie polskie. Następnie w 1422 r. ponownie miasto oblegane było przez rycerstwo Władysława Jagiełły. Wówczas spalono załogę krzyżackiego zamku.

Kowalewo ostatecznie przyłączono do polski po zawarciu pokoju toruńskiego w 1466 r. W tym czasie miasto opisano, jako spalone, zamek natomiast, jako znajdujący się w stanie dobrym. Miasto do czasów rozbiorów stanowiło siedzibę starostów królewskich, którymi od 1626 r. byli każdorazowo wojewodowie chełmińscy. Na zamku w Kowalewie odbywano sądy grodzkie dla całego województwa.

Znaczne spustoszenie w okresie wojen szwedzkich przyczyniło się do popadnięcia w ruinę zamku i kościoła szpitalnego Św. Ducha, jak również do zniszczenia miasta. Obce wojska przechodziły w jedną i drugą stronę, pałac, grabiąc i żądając kontrybucji. Wojska rosyjskie urządziły sobie w Kowalewie bazę zaopatrzeniową. Kowalewo, które w XV w. liczyło przeszło 1000 mieszkańców i 120 domostw, w roku 1772 miało 300 mieszkańców i 34 ocalałe domostwa.

W 1772 r. na mocy traktatu o I rozbiórze Polski Kowalewo zostało włączone do Prus. Ostatni urzędujący starosta Kowalewski i wojewoda chełmiński Franciszek Stanisław Czapski przekazał 16 września 1772 r. agendy starostwa i złożył przysięgę lojalności Królowi Prus Fryderykowi II. Po dokonaniu I-go rozbioru Polski i zajęciu przez Prusy, miasto Kowalewo było wyludnione i zniszczone, za to posiadało dużo wolnej przestrzeni. Sprzyjało to kolonizacji i planowej germanizacji. Sprowadzono do Kowalewa kolonistów, którzy zajmowali opuszczone ziemie i działki, budowali domostwa, otrzymując na ten cel pomoc państwa pruskiego. Prusy wówczas zlikwidowały polską strukturę organizacyjną i administracyjną. Kowalewo należało do Rejencji Kwidzyńskiej i prowincji Prusy Zachodnie. Od tego czasu rozpoczął się okres odbudowy miasta. Miało ono charakter osady rzemieślniczej. Najwięcej w Kowalewie było wówczas szewców, kowali, murarzy i cieśli. Największe dochody miastu dawał browar miejski, prowadzony systemem spółdzielczym przez 12 rodzin. Po wojnie prusko -rosyjsko -francuskiej na mocy traktatu pokojowego w Tylży utworzone zostało Księstwo Warszawskie, do którego włączone zostało Kowalewo w podprefekturze

toruńskiej. W ten sposób przez krotki 6-letni okres nastąpił swobodny rozwój polskości. Wówczas w Kowalewie utworzono Ludową Szkołę Katolicką.

W 1813 roku do Kowalewa wkroczyły wojska rosyjskie generała Woroncowa i stacjonowały tu do klęski Napoleona w 1815 r. Kongres Wiedeński utworzył wówczas tzw. Królestwo Polskie - Kongresowe, a zachodnie prefektury Księstwa - bydgoska i poznańska znowu przypadły Prusom. 15 maja 1815 r. wojska pruskie znowu wkroczyły do miasta. Do Kowalewa napływali kolejni koloniści, utworzono szkołę ewangelicką na rynku. W 1824 r. do tego samego budynku przeniesiono także szkołę katolicką. W 1833 r. Kowalewo straciło prawa miejskie, bo nie mając Śródków na opłacanie wysokich składek, wystąpiło ze Związku Miast Pruskich.

W 2 połowie XIX w. w związku z budową linii kolejowej Toruń – Iława nastąpiło w miejscowości ożywienie gospodarcze. Pod koniec XIX w. w Kowalewie wybudowano: cukrownię (1882 r.) i dokonano jej rozruchu, Rzeźnię Miejską (1894 r.), mleczarnię w oparciu o wcześniej zawiązaną przez rolników Spółdzielnię Mleczarską (1896 r.), gazownię i przystąpiono do gazyfikacji miasta (1898 r.), założono pierwsze telefony (1899 r.) w związku z budową linii kolejowej Bydgoszcz-Brodnica - otwarcie tej linii nastąpiło 1 listopada 1900 r. W 1911 r. zbudowano wodociągi z wieżą ciśnień na górze zamkowej, rozpoczęto wodociągowanie miasta i częściowego skanalizowania. Ważnym elementem w tym czasie było dobre gospodarowanie i nie ustępowanie Niemcom w postępie technicznym. Wymagało to pieniędzy. W celu ułatwienia ich pozyskania 21 lipca 1873 r. powołano Kowalewski Bank Ludowy. W 1883 r. utworzono polską Ochotniczą Straż Pożarną.

Kowalewo po I wojnie światowej odzyskało pełną niepodległość dopiero 19 stycznia 1920 r., kiedy to do Kowalewa wkroczyły wojska polskie. Pierwszym powojennym burmistrzem został aptekarz Tadeusz Moll. W 1920 r. miasto liczyło około 3400 mieszkańców, a przez następne 10 lat przybyło jeszcze 400. Zatrudnienie dawały: cukrownia, fabryka nici i przędzalnia wełny, cegielnia, młyn parowy (spalił się w 1931 r.), 3 tartaki, mleczarnia, gazownia, wodociągi i rzeźnia. W 1925 r. zamknięto i rozebrano cukrownię i tartaki. Dwa z nich ponownie uruchomiono w 1935 r. Obok zakładów w mieście działało rzemiosło.

W 1929 r. Kowalewo odzyskało prawa miejskie. W 1935 r. w mieście działały: 3 restauracje, 3 hotele, 15 oberż i zajazdów, 14 sklepów kolonialnych, 6 rzeźnickich, 5

piekarniczych, 5 obuwniczych, 4 konfekcyjne, 4 gospodarstwa domowego, 1 papierniczy, 1 tytoniowy, 2 zegarmistrzowskie. Oprócz pracy w zakładach i rzemiośle i handlu, ok. 30 % ludności miasta znajdowała pracę w rolnictwie. W Kowalewie działały też 2 dość zasobne banki - Bank Ludowy i Komunalna Kasa Oszczędności, którą jednak w 1938 r. zlikwidowano. Z wolnych zawodów w 1938 r. w Kowalewie przyjmowało: 2 lekarzy, 2 weterynarzy, 3 położne, 2 adwokatów, 1 sędzia, 1 komornik, 1 notariusz i 1 aptekarz. Działał Ośrodek Zdrowia. Bardzo operatywnie działał sąd Grodzki - sędzią był Antoni Guzowski. Działające w Kowalewie szkoły: wydziałowa, powszechna katolicka i podstawowa ewangelicka zostały w latach trzydziestych połączone w jednolitą szkołę powszechną, która w roku szkolnym 1934/35 miała 660 uczniów w 14 oddziałach klas od 1 do 7. Dzieci w wieku przedszkolnym chodziły do ochronki prowadzonej przez siostry Elżbietanki. Rozwinięte też było szkolnictwo zawodowe. Działała szkoła Przysposobienia Gospodyń Wiejskich, szkoła rolnicza i szkoła dokształcająca zawodowa.

1 września 1939 r. wybuchła II wojna światowa, a 7 września wojska hitlerowskie wkroczyły do miasta. Miasto znowu weszło do Rejencji Kwidzyńskiej w okręgu Rzeszy - Gdańsk. Rozpoczęła się akcja zaprowadzenia porządków narodowo - socjalistycznych w Kowalewie. Zakończenie II wojny światowej w Kowalewie odbyło się przez wkroczenie, 23 stycznia 1945 r. do miasta wojska radzieckich II Frontu Białoruskiego. W okresie powojennym miasto ponownie się rozwinęło, zmienił się jego wygląd. Powstały nowe ulice, osiedla domków jednorodzinnych, wybudowano bloki mieszkalne. Kowalewo jednak nigdy już nie osiągnęło tak dużego rozwoju gospodarczego, jak w końcu XIX w.

6.3 ZABYTKI NIERUCHOME

Na obecny obraz gminy oraz zachowane na jej terenie dziedzictwa kulturowego w dużej mierze miało wpływ środowisko geograficzne, kształtujące się przez wiele tysięcy lat oraz wielowiekowa historia regionu, związana z dziejami prehistorycznymi oraz najstarszymi dziejami państwa polskiego.

Teren gminy Kowalewo Pomorskie geograficznie należy do środkowo-południowej części Pojezierza Chełmińskiego, należącego do makroregionu Pojezierza

Chełmińsko-Dobrzyńskiego i południowo-wschodniej części podprovincji Pojezierzy Południowo-bałtyckich. Pojezierze znajdujące się na północ od doliny rzeki Drwęcy, stanowiącej jego południową granicę, charakteryzuje się rzeźbą terenu, ukształtowaną podczas najmłodszego zlodowacenia bałtyckiego, tworzącego na tym terenie przede wszystkim wysoczyznę morenową płaską i falistą, urozmaiconą, rynnami glacialnymi i dolinami wód roztopowych. Do największych należą rynna mlewska i mlewiecka połączone Jeziorem Mlewieckim oraz rynna kowalewska uchodząca do pradoliny Drwęcy, ze Strugą Młyńską (Kowalewską) przepływającą przez Kowalewo i odbierającą wody z osuszonego w średniowieczu jeziora kowalewskiego (Schoensee), występującego obecnie w formie torfowisk. Dobra jakość gleb znajdujących się na terenie dzisiejszej gminy, umożliwiły od najdawniejszych czasów rozwój rolnictwa, które stanowiło o powstaniu np. miasta Kowalewa, tworząc dla niego zaplecze rolnicze, jako strefa żywicielska oraz mikroregion działalności gospodarczo-handlowej. Wysoka jakość rolnictwa stanowiła również o rozwoju demograficznym, gospodarczym, jak i ruralistycznym wsi, nadając im charakter, w dużej mierze, zachowany do dnia dzisiejszego.

Teren gminy Kowalewo Pomorskie charakteryzuje się wysokimi walorami krajobrazowymi, poprzez zachowanie średniowiecznego i XIX-wiecznego układu przestrzennego miasta Kowalewo Pomorskie, jak również przez zachowanie części historycznych założeń dworsko-parkowych oraz występujących dominant krajobrazu w formie średniowiecznych kościołów. Charakterystyczne cechy krajobrazu gminy to:

- średniowieczny i XIX-wieczny układ przestrzenny miasta Kowalewo Pomorskie,
- na obszarze wiejskim zespoły dworsko-parkowe z dominantą w postaci zieleni z przylegającymi do niej zabudowaniami, otoczone otwartymi przestrzeniami upraw rolnych: Chełmonie, Chełmoniec, Frydrychowo, Lipienica, Mlewiec, Piątkowo, Pruska Łąka, Szewa, Wielka Łąka,
- dominanty krajobrazu w postaci kościołów: Chełmonie, Pluskowęsy, Srebrniki, Wielka Łąka,
- nieliczne wsie zlokalizowane w otwartym krajobrazie: Bielsk, Sierakowo, Napole, Zapluskowęsy, Otoruda,
- historyczna sieć dróg, z brukiem z kamieni polnych, alejami i zadrzewieniami prowadząca do dawnych założeń dworsko-parkowych lub powstałej po 1870

roku linii kolejowej Toruń – Olsztyn oraz sieci kolejowej Kowalewo Pomorskie – Brodnica, pochodzącej z przełomu XIX i XX w.,

- historyczne linie kolejowe wraz z infrastrukturą,
- grodziska wczesnośredniowieczne i średniowieczne,
- budownictwo ludowe z przełomu XIX/XX w.,
- mała architektura w formie przydrożnych kapliczek lub drewnianych krzyży.

Pomimo zachowanych do dnia dzisiejszego wielu form historycznego krajobrazu kulturowego gminy, należy zwrócić szczególną uwagę na jego stopniowe zanikanie poprzez prowadzoną nieprawidłowo politykę przestrzenną. Historyczne formy małogabarytowego budownictwa drewnianego oraz murowanego z czerwonej cegły wypierane są przez dużo większe zabudowania współczesne, wykorzystujące nowe technologie, bez poszanowania wartości kulturowych krajobrazu, jak również układu ruralistycznego. Zanikają charakterystyczne dla dawnych dróg i granic zadrzewienia np. drzewa owocowa, takie jak grusze, niegdyś sadzone na granicach pól.

Układy urbanistyczne i ruralistyczne gminy Kowalewo Pomorskie

Zdecydowana większość miejscowości w gminie posiada rodowód historyczny, w przewadze średniowieczny. W wyniku przemian dziejowych jedynie w części z nich zachowały się czytelne do czasów obecnych historyczne układy przestrzenne. Do takich wartościowych miejscowości należy zaliczyć:

- Kowalewo Pomorskie. Obecne miasto tworzy spójny układ przestrzenny powstały wokół średniowiecznego miasta, opartego na planie czworoboku z wydłużonym rynkiem w centrum, z zachowanym do dziś kościołem, fragmentami murów miejskich i relikdami zamku na wzgórzu. W wiekach późniejszych, szczególnie w wieku XIX, miasto rozwijało się wzdłuż traktów drogowych, wielodrożnicowo, w końcu XIX w. w kierunku Bielska, w początku XX w. w kierunku Brodnicy. Na trasie kolei Toruń- Iława powstał dworzec kolejowy z zespołem zabudowy na północny zachód od centrum historycznego. Trakt drogowy ze starodrzewiem włączył go w organizm miejski.
- Bielsk. Wieś włościańska, w końcu XIX w. liczyła 54 domostwa i 421 mieszkańców. Wieś zwarta, dwupasmowa. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych z XIX /XX w. dość dobrze zachowany w terenie.

- Chełmonie. Wieś w dobrach rycerskich, parafialna, o metryce średniowiecznej. Pierwotnie wioska rycerska i folwark proboszczowski. W końcu XIX w. Liczyła 159 mieszkańców, 10 domów oraz 74 mieszkańców i 3 domy folwarczne. Wieś zwarta, jednopasmowa, przy trakcie drogowym, z zabudową po jednej stronie, z zespołem pałacowo-parkowym po zach. stronie drogi. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych nadal czytelny w terenie.
- Chełmoniec. Wieś w dobrach rycerskich, w parafii Chełmonie. W XIX w. liczyła 85 mieszkańców. Rozwinęła się po wybudowaniu w koń. XIX linii kolejowej Kowalewo- Golub- Brodnica. Wieś zwarta, jednopasmowa z zabudową zagrodową po obu stronach drogi prowadzącej do folwarku Gapa. Posiada dwie aleje drzew prowadzące do dworca kolejowego. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych dość dobrze zachowany w terenie.
- Mlewo. Wieś włościńska o rodowodzie średniowiecznym. W koń. XIX w. liczyła 41 domostw i 407 mieszkańców. Wieś o zabudowie rozproszonej i zabudowie jednopasmowej wzdłuż traktu do Węgorzyna. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych dość dobrze zachowany w terenie.
- Piątkowo. Wieś rycerska wzmiankowana w źródłach w 1409r. W II poł. XIX w. liczyła 16 dymów, 48 budynków i 243 mieszkańców. Wiejska zabudowa powiązana z założeniem pałacowo- parkowym osiowym układem. Zabudowa zwarta, obustronna w jednym paśmie. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych nadal czytelny w terenie.
- Pluskowęsy. Wieś wchodząca w XIII w. w skład dóbr biskupich. Po najazdach pruskich ponownie zasiedlana przez rycerzy śląskich. W XIV w. w posiadaniu zakonu krzyżackiego. Później szlachecka, w wieku XVII należąca do Grudzińskich. Wieś z zespołem dworsko-parkowym i zespołem sakralnym kościoła w centrum, wielodrożnicowa, po pn. stronie traktu z Kowalewa do Ostródy. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych zachowany częściowo w terenie.
- Wielka Łąka. Wieś w dobrach szlacheckich, parafialna, o metryce średniowiecznej. W 1789 r. zapisano, że liczyła 29 dymów, zaś w 1868 r. 68 dymów. Wieś jednopasmowa, o zwartej zabudowie obustronnej. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych dobrze zachowany w terenie.
- Wielkie Rychnowo. Wieś w dobrach rycerskich, w parafii Wielka Łąka, o metryce średniowiecznej. W r. 1868 liczyła 432 mieszkańców, 60 dymów a folwark 14 dymów i 220 mieszkańców. Wieś wielodrożnicowa, na skrzyżowaniu traktów dro-

gowych: /W-Z/ Nowy Dwór-Kowalewo i /Pn-Pd/ Mlewo-Borówno, z zabudową zwartą i luźną, pasmową na wylotach dróg. W XIX w. były w niej szkoła, poczta i stacja kolejowa. Układ prezentowany w przekazach kartograficznych nadal czytelny w terenie.

Zabytki sakralne

Do zabytków sakralnych gminy zaliczyć należy kościoły, kaplice czy kaplice przedpogrzebowe. Wzniesione są w większości na przełomie XIII/XIV wieku. Prawie wszystkie zostały już w latach 30-tych XX w. wpisane do rejestru zabytków:

Chelmonie

Kościół par. p.w. św. Bartłomieja (rejestr zabytków nr A/363).

Kościół zbudowany w I poł. XIV w. W latach 1862-1865 gruntownie odnowiony w duchu neogotyckim. Wówczas pozbawiony drewnianej wieży znajdującej się od zachodu. W 1890 r. poddany ponownym pracom. Gotycki, orientowany, salowy, murowany z cegły o wążku gotyckim, z użyciem zędrawki. Prezbiterium dwuprzęsłowe, zamknięte od wschodu prosto. Z niewielką prostokątną zakrystią na osi. Nawa nieco szersza i wyższa od prezbiterium, czteroprzęsłowa z neogotycką kruchtą od południa. Wnętrze przekryte XIX-wieczną konstrukcją dachową półotwartą z pułapem górnym. Kościół przekryty dachami dwuspadowymi.

Kowalewo Pomorskie

Kościół par. p.w. św. Mikołaja (rejestr zabytków nr A/365).

Kościół zbudowany na pocz. XIV w. W II poł. XIV w. lub na pocz. XV w. przedłużony ku zachodowi o dwa przęsła. Na przełomie XVII i XVIII w. gruntownie odnowiony, wraz z przekształceniem wnętrza w stylu barokowym. Wówczas nadbudowano wieżę nad szczytem zachodnim. Z tego czasu pochodzi również południowa kaplica. Około 1900 r. gruntownie odnowiony. Zrekonstruowano szczyt wschodni i przedłużono zakrystię. Kościół gotycki, zbarokizowany, salowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, pięcioprzęsłowy, z szóstym znacznie krótszym przęsłem od wschodu. Od północy w części wschodniej z zakrystią, a od południa z kwadratową

kaplicą. Z wnętrzem przekrytym stropem drewnianym. Kościół przekryty dachem dwuspadowym, wieża czterospadowym zwieńczonym iglicą czworoboczną

Kaplica przedpogrzebowa na cmentarzu parafialnym (nowym), murowana, z 1890 r.

Pluskowęsy

Kościół par. p.w. św. Jana Chrzciciela (rejestr zabytków nr A/362).

W dokumencie osadniczym z 1311 roku komtur golubski Lotar z Brunszwiku zrzuca się czynszu w zamian za wystawienie kościoła przez włościan z uposażeniem 4 włok. Kościół zapewne zbudowano w dwóch etapach: część prezbiterialna po 1311 r., natomiast część nawowa zapewne około połowy XIV w. Około połowy XV w., po spaleniu świątyni w czasie wojen z Krzyżakami, odbudowano ją i ozdobiono polichromia datowana na 1451 r., obecnie. W 1801 roku kościół odnowiono. Wówczas przekształcono zapewne szczyt wschodni i obniżono dach. Kościół gotycki, orientowany, murowany z cegły o układzie: w części prezbiterialnej wedyjskim, części zachodniej korpusu i w wieży gotyckim, z użyciem gładów narzutowych. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, z częścią prezbiterium zbliżona w rzucie do kwadratu, o murach grubszych niż w nawie, z zakrystią od północy oraz trójprzęsłowa nawa z kwadratową wieżą od zachodu. Wnętrze nakryte stropem belkowym trapezowym. W zakrystii sklepienie kolebkowe. Dach dwuspadowy kryty dachówką, przechodzący połącią nad zakrystią. Wieża o czterokondygnacyjna, w przyziemiu portal ostrołukowy, czteroskokowy, z walkami z formowanej cegły. Na ścianie wschodniej zarys pierwotnego, nieco wyższego dachu korpusu. Wieża przekryta dachem czterospadowym, kryty dachówką, zwieńczony chorągiewką.

Srebniki

Kościół par. p.w. Matki Bożej Śnieżnej (rejestr zabytków nr A/351).

Kościół do I poł. XVII w. p.w. Św. Jadwigi. Prezbiterium kościoła najprawdopodobniej powstało po 1262 r. Na przełomie XIII/XIV w. wzniesiono nawę i wieżę. W XVI w. po zniszczeniach wojennych staje się kościołem filialnym przynależnym do parafii Kielbasin. Około 1700 r. w kościele przeprowadzono gruntowne prace remontowe tj. nakrycie wnętrza drewniana kolebką drewnianą. W

1902 r. przeprowadzono ponowne odnowienie kościoła, połączone z przebudową dachu, przekształceniem okien oraz przebudową górnych partii wieży. Od 1900 r. ponownie parafialny. Kościół gotycki, orientowany, murowany z kamienia narzutowego z użyciem cegły w obramieniach okiennych i wejściowych, w narożach i szczycie, częściowo kościół otynkowany. Prezbiterium jednoprzęsłowe z trójbocznym zamknięciem, z zakrystią od północy. Nawa nieco szersza dwuprzęsłowa z kwadratową wieżą od zachodu. Wnętrze nakryte kolebką drewnianą, a przyziemie wieży stropem. Prezbiterium i nawa przekryta dachami dwuspadowymi a wieża czterospadowym.

Kaplica przedpogrzebowa, murowana, z pocz. XX w.

Wielka Łąka

Kościół par. p.w. śś. Katarzyny i Małgorzaty (rejestr zabytków nr A/254).

Parafia z kościołem, wymieniona w 1445 roku, w spisie na synod laicki biskupstwa chełmińskiego. Kościół wzniesiony najprawdopodobniej na przełomie XIII/XIV w., a odbudowany w 1442 r. po zniszczeniach w okresie wojen z Zakonem Krzyżackim. Konsekrowany w 1494 r. przez biskupa chełmińskiego Stefana. W XVI w. kościół znajdował się w rękach predykantów ewangelickich. W 1597 r. biskup Piotr Tylicki przywrócił świątynię katolikom. W latach 1861-63 kościół rozbudowany przez patronów Ksawerego i Julię Działowskich herbu prawdzic. Rekonsekrowany przez biskupa Marwicza 20 września 1863 roku. Patronat nad kościołem po Działowskich przejęła rodzina Gajewskich. Kościół neogotycki, z gotyckimi murami obwodowymi. Orientowany. Pierwotny kościół murowany z gładów narzutowych z użyciem cegły, salowy, pięcioprzęsłowy. W XIX w. świątynia powiększona przez dodanie nowego prezbiterium, kaplicy od północy, zakrystii z lożą na piętrze oraz wieży od zachodu. Wnętrze kościoła nakryte sklepieniem krzyżowo-żebrowym, neogotyckim. Wystrój architektoniczny w całości neogotycki.

Kaplica pogrzebowa (nr rej A/1704/2) przy kościele parafialnym pw. śś. Katarzyny i Małgorzaty powstała w stylu neogotyckim w latach 1861-63. W czasach współczesnych remont kaplicy miał miejsce w 1995 r. (malowanie wnętrza, położenia ceramicznej posadzki). Kaplica założona na rzucie prostokąta wysłużonego na osi półn. - półd. z wejściem na krótszym półn. boku. Wnętrze kaplicy jednoprzestrzenne.

Wielkie Rychnowo

Kaplica pw. św. Jana Chrzciciela, murowana, z 1938 r.

Zabytki budownictwa obronnego

Przykładami dawnego budownictwa obronnego zachowanego na terenie gminy Kowalewo Pomorskie są dwa zabytki występujące w mieście, objęte są one pełną ochroną konserwatorską oraz bunkier we wsi Nowy Dwór, ujęty w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Kowalewo Pomorskie

Ruiny zamku krzyżackiego, na wzgórzu, XIII/XIV w. (rejestr zabytków nr A/1720). Zamek wybudowany został na niewielkim prostokątnym wzgórzu w pn. - zach. części miasta. W skład założenia wchodziły dwa przedzamcza znajdujące się w pd. i pd. - zach. partii terenów zabudowanych. Razem z murami miejskimi tworzyły jednolity system fortyfikacji otoczonych fosą. Po II pokoju toruńskim w 1466 r. ustanowiono w Kowalewie starostwo grodowe funkcjonujące do I rozbioru Polski. Podczas wojen polsko-szwedzkich zamek został zniszczony

Najlepiej zachowanym elementem naziemnym zamku jest fragment prostokątnej podpory ganku i filar Gdańska - krzyżacka toaleta, niegdyś łącząca wieżę z warownią. Podporę ulokowano w pn. stronie założenia, w bezpośrednim sąsiedztwie bagien i jeziora, stanowiącego naturalną fortyfikację. Została zbudowana z cegły w stylu gotyckim z użyciem zendrówki. Krótsze boki podzielono na dwie strefy wydzielone opaskami i ozdobiono blendami zakończonymi ostrołukowo. Ścianę pn. - wsch. udekorowano dwiema dużymi, prostokątnymi blendami, zamkniętymi łukami odcinkowymi. Zachowały się również cokoły dwóch baszt. W latach 2013-2015 na terenie wzgórza zamkowego prowadzono badania archeologiczne. Ich rezultatem było m. in. ustalenie nieznanego dotąd dokładnego położenia i wielkości zamku.

- Pozostałości murów miejskich (rejestr zabytków nr A/145/63). Specyfika systemu fortyfikacji miejskich Kowalewa wynika z ich przewiązania z obwarowaniami

dwóch przedzamcz zamku krzyżackiego usytuowanego w płn. - zach. części zespołu staromiejskiego.

Mury miejskie wzniesiono na początku XIV w. Kilkakrotnie wzmocnione i podwyższone w XV i XVI w. Obwód murów pierwotnie zbliżony do czworoboku, posiadał trzy bramy. Mury niemal całkiem rozebrane w przeciągu XVIII i XIX w., zachowane fragmentarycznie, wtopione w ściany przylegających do nich domów.

Jedyną pozostałością właściwych fortyfikacji miejskich jest baszta cylindryczna pierwotnie w narożniku pld. - wsch. obwarowań miejskich, obecnie wolnostojąca. Murowana z kamienia z dobrze czytelnymi warstwami ceglany, czteropiętrowa. W górnej partii blankowanie i zamurowane otwory strzelnicze z XIV/XV w.

Baszta wskazuje analogie z pozostałościami baszt cylindrycznych obwarowań pierwszego przedzamcza zamku krzyżackiego i z wieżą zamkową w Golubiu. Ważny element obwarowań miejskich stanowi zachowana, kamienna cembrowina wzdłuża zamkowego biegnąca w stronę ceglano-ogrodzenia kościoła parafialnego.

Zabytki architektury rezydencjonalnej

Kolejną grupą zabytków nieruchomych o znacznych wartościach zabytkowych stanowią założenia dworsko-parkowe lub pałacowo-parkowe oraz założenia folwarczne pochodzące z II połowy XIX w. lub z pocz. XX w., z zachowanymi w przeważającej części dworami lub pałacami, budynkami gospodarczymi o różnym stanie zachowania oraz założeniami zieleni projektowanej. Na terenie gminy Kowalewo Pomorskie jest ich łącznie 11. Na szczególną uwagę zasługują zespoły znajdujące się w Mlewcu i Piątkowie, które charakteryzują się zachowanym, pierwotnym układem przestrzennym oraz istnieniem większości gospodarczych zabudowań folwarcznych.

W najlepszym stanie zachowania znajduje się pałac w Piątkowie i Kowalewie Pomorskim oraz dwór w Pluskowęsach i Pruskiej Łące. Natomiast pozostałe dwory w mniejszym lub większym stopniu ulegają dalszej destrukcji poprzez brak bieżących prac konserwatorskich lub niewłaściwe użytkowanie zabytku i niedostateczną ochronę. Niestety w przeważającej części rezydencji zachowały się nieliczne ślady pierwotnego wyposażenia i wystroju. Większość wnętrza poszczególnych dworów i pałaców uległa zniszczeniu po II wojnie światowej, po przejściu ich przez Skarb Państwa Polskiego i

przekształceniu dawnych zespołów folwarcznych w Państwowe Gospodarstwa Rolnicze. Na obecny zły stan dworów wpływa niewłaściwe użytkowanie ich, poprzez pełnienie przez nie funkcji mieszkań komunalnych oraz brak wymaganych środków na prowadzenie prawidłowych prac konserwatorskich.

- Chełmonie. Dwór z oficyną w zespole podworskim. Budynek główny na rzucie prostokąta z centralnymi pozornymi ryzalitami na elewacji frontowej i tylnej oraz skrzydłem bocznym przylegającym od wschodu. Zbudowany z cegły, na kamiennym cokole, tynkowany. Pochodzi z ok. 1900 r.
- Chełmoniec. Dwór w zespole podworskim, 4 ćw. XIX w.
- Kowalewo Pomorskie (ul. Odrodzenia 2). Pałac w zespole podworskim, II poł. XIX w., 1923 r.
- Martyniec. Dwór z dawnego zespołu folwarcznego, 3 ćw. XIX w.
- Mlewiec. Dwór w zespole podworskim, 3 ćw. XIX w.
- Napole. Dwór wchodzący w skład założenia folwarku, murowany z cegły na zaprawie wapiennej. Korpus główny założony na planie prostokąta, z czterema wielobocznymi wieżami na narożach i prostokątnym gankiem, poprzedzonym schodami. Budynek dwukondygnacyjny, korpus główny nakryty dachem czterosпадowym, skrzydła boczne - częściowo trójspadowym, częściowo płaskim, wieże narożne dachami namiotowymi. Wybudowany w latach 1850-52.
- Piątkowo. Pałac w zespole podworskim, 1850-52 r. (rejestr zabytków nr A/106).
- Pluskowęsy. Dwór w zespole podworskim. Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr A/910. Zbudowany z cegły palonej na zaprawie wapiennej, tynkowany, na podmurówce z dużych ciosów kamiennych. Budynek założony na planie prostokąta, parterowy. Pochodzi z 4 ćw. XIX w.
- Pruska Łąka. Dwór w zespole podworskim, zbudowany z cegły, tynkowany, na rzucie prostokąta z pozornymi ryzalitami po stronie wsch. Kryty dachem dwusпадowym spłaszczonym krytym papą. Pochodzi z 4 ćw. XIX w.
- Szychowo. Pałac z zespołu podworskiego położony w niewielkiej odległości od drogi, od pld. strony założenie parkowe. Zbudowany z czerwonej cegły, palonej, tynkowany z detalami architektonicznymi. Rzut o kształcie prostokąta z pięcioboczną werandą od wsch. i prostokątną dobudówką od zach. Dwór pochodzi z lat 80-tych XIX w. Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr A/1252.
- Wielkie Rychnowo. Dwór z dawnego zespołu folwarcznego, 3 ćw. XIX w.

Zabytki zieleni projektowanej

Na terenie miasta i gminy Kowalewo Pomorskie zachowało się kilkanaście parków oraz założeń zieleni projektowanej (17 założeń). Zachowały się one do naszych czasów w różnym stanie zachowania. Jedne z nich, jak wpisany do rejestru zabytków park podworski w Szychowie, stanowi jego relikw. Natomiast parki podworskie czy folwarczne w Kowalewie Pomorskim, Mlewcu, Piątkowie, Pluskowęsach, Pruskiej Łące oraz Szewie i Wielkiej Łące zachowały chociaż częściowo czytelny układ alei i część pierwotnej zieleni oraz pierwotne granice.

Chełmonie - Park w zespole podworskim (poł. XIX w.)

Chełmoniec - Park w zespole podworskim (II poł. XIX w.)

Kowalewo Pomorskie

- Park podworski (II poł. XIX w.)
- Park w zespole głównego dworca kolejowego (po 1870 r.)
- Park miejski (pocz. XX w.)

Frydrychowo - Park z zespołu podworskiego (II poł. XIX w.)

Kiełpiny - Teren parku podworskiego (I poł. XIX w.)

Lipienica - Park w zespole podworskim (II poł. XIX w.)

Mlewiec - Park w zespole podworskim (4 ćw. XIX w.)

Napole - Park podworski (k. XIX w.)

Piątkowo - Park w zespole podworskim. Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr A/106 (II poł. XIX w.)

Pluskowęsy - Park podworski. Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr A/910 (4 ćw. XIX w.)

Pruska Łąka - Park podworski (II poł. XIX w.)

Szewa - Park podworski (II poł. XIX w.)

Szychowo - Teren parku podworskiego. Obiekt wpisany do rejestru zabytków pod nr A/1252 (II poł. XIX w.)

Wielka Łąka - Park podworski (II poł. XIX w.)

Wielkie Rychnowo - Założenie parkowe z dawnego zespołu folwarcznego (3 ćw. XIX w.).

Cmentarze

Do zabytków nieruchomych zalicza się również cmentarze, będące świadkami dawnej społeczności gminy. Należą do nich cmentarze ewangelickie, nieczynne, przykościelny, parafialne rzym. - kat., żydowskie. Łącznie 23.

Większość z nich to cmentarze nieczynne ewangelickie, często zaniedbane, o nieczytelnych granicach, z pojedynczymi zachowanymi nagrobkami w postaci tumb, krzyży lub tablic inskrypcyjnych. Do najlepiej zachowanych cmentarzy ewangelickich należą cmentarz w Bielsku, Nowym Dworze, Sierakowie, Wielkim Rychnowie. Cmentarze w Wielkim Rychnowie, jako jedyny zachował pierwotną zieleń, obecnie w postaci starodrzewia.

Cmentarze ewangelickie (łącznie 13):

- Bielsk (XIX/XX w.)
- Chełmonie (II poł. XIX w.)
- Chełmoniec (II poł. XIX w.)
- Elzanowo (poł. XIX w.)
- Kiełpiny (II poł. XIX w.)
- Kowalewo Pomorskie, ul. Toruńska (XVIII/XIX w.)
- Lipienica (II poł. XIX w.)
- Nowy Dwór (II poł. XIX w.)
- Nowy Dwór (II poł. XIX w.)
- Pluskowęsy (I poł. XIX w.)

- Pruska Łąka (II poł. XIX w.)
- Sierakowo (II poł. XIX w.)
- Wielkie Rychnowo (II poł. XIX w.)

Cmentarze przykościelne (łącznie 5):

- Chełmonie (XIV w.)
- Kowalewo Pomorskie (XIV w.)
- Pluskowęsy (XIV w.)
- Srebrniki (XIV w.)
- Wielka Łąka (XIV w.) – dz. nr 96, nr rej. A/1704/3

Cmentarze parafialne, rzym. - kat. (łącznie 4):

- Chełmonie (II poł. XIX w.),
- Kowalewo Pomorskie, ul. Toruńska (cmentarz stary, poł. XIX w.)
- Kowalewo Pomorskie, ul. Toruńska (cmentarz nowy, 1890 r.)
- Wielka Łąka (II poł. XIX w.)

Cmentarze żydowskie:

- Kowalewo Pomorskie, ul. 23 Stycznia (lata 30-te XX w.).

Obiekty użyteczności publicznej

Chełmoniec

- Zespół budynków dworca kolejowego, murowane z pocz. XX w.
- Remiza strażacka, murowana z pocz. XX w.
- Karczma (nr 31), murowana z pocz. XX w., obecnie budynek mieszkalny.

Elzanowo

- Karczma murowana z pocz. XX w., ob. budynek mieszkalny.

Kowalewo Pomorskie

- Zespół zabudowań dworca kolejowego. 17 II 1868 r. ustawą rządu pruskiego podjęto plan budowy trasy Toruń - Jabłonowo Pomorskie - Iława - Ostróda - Olsztyn - Insterburg (Czerniachowski). W 1971 r. został oddany pierwszy odcinek leżący na terenie Prus Zachodnich od Torunia do Jabłonowa przez Kowalewo pomorskie, a w 1873 r. trasa była przejezdna na całej długości Prus Zachodnich do Ostródy (Prusy Wschodnie). Budynek otrzymały neorenesansowy wystrój elewacji. W latach późniejszych, ok. 1898 r. w płd. - zach. części kompleksu wybudowano neogotycka wieżę ciśnień z obudowaną studnią i budynkiem pomp. W 1912 r. powstała nowa, cylindryczna wieża ciśnień i w tym roku dokonano modernizacji peronów, które otrzymały zadaszenie oparte na konstrukcji stalowej. Wielkość zespołu i ilość zabudowy mieszkalnej dla pracowników kolei należy wiązać z faktem, że na przełomie XIX i XX w. mieścił się w Kowalewie Pomorskim duży, czterokierunkowy węzeł kolejowy.
- Zespół gazowni miejskiej (ul. Kościuszki) wybudowany w 1898 r. Posiadała trzy piece z ośmioma resortami. Pozyskiwanym z obróbki węgla gazem oświetlano ulice miasta. W okresie powojennym budynek mieszkalny i laboratorium przeznaczono na biura, a następnie, po likwidacji gazowni przeznaczono w całości na budynek mieszkalny. Architektura budynków gazowni nawiązuje detalem architektonicznym do popularnego w czasie ich powstania stylu Rundbogen, charakterystycznego dla nowoczesnej wówczas architektury użytkowej.
- Zespół wodociągów miejskich (ul. Kościuszki) wybudowany w 1911 r. Do przepompowywania wody służyły dwa komplety pomp tłokowych z silnikami zegarowymi. W centrum, na terenie dawne zamku krzyżackiego wybudowano wieżę ciśnień (ul. Strażacka), budynek na planie koła zbudowany z cegły ceramicznej. Zespół wodociągów wyróżnia się wysokiej klasy detalem architektonicznym, charakterystycznym dla budownictwa użyteczności publicznej jakie powstawało na terenie objętym zaborem pruskim na przełomie XIX i XX.
- Sąd Grodzki (ul. Odrodzenia 6) Uroczyste otwarcie Sądu Grodzkiego miało miejsce 15.07.1929 r. Funkcjonowały w nim trzy odziały: niesporny, cywilny i karny. Podlegał Sądowi Okręgowemu w Toruniu. W budynku mieściło się również mieszkanie sędziego i areszt oraz mieszkanie woźnego. Budynek na ceglany cokole, wykonany z cegły palonej, na zaprawie cementowo-wapiennej, tynkowany, zdobiony tynkowanym detalem architektonicznym. Na elewacji frontowej

płaskorzeźbione dekoracje sztukatorskie. Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A/1688.

- Zajazd (ul. Plac Wolności 1), obecnie budynek Urzędu Miejskiego. Budynek wzniesiono w 1912 r. jako zajazd, był on własnością Państwa Pruskiego, Komisji Osiedleńczej. Obok zajazdu wzniesiono budynek gospodarczy pełniący funkcje stajni i wozowni. Około roku 1934 właścicielem budynku była Gmina Kowalewo, wówczas zajazd przebudowano na urząd. Posiada bryłę o charakterze secesyjnym, kryty wysokim, naczółkowym dachem, z basztą narożną. Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A/83.
- Budynek poczty (ul. Szkolna 9), murowany z pocz. XX w.
- Budynek szpitala (ul. Szpitalna 2), murowany z pocz. XX w.

Mariany

- Budynki kolejowe, murowane z pocz. XX w.

Wielkie Rychnowo

- Zespół budynków dworca kolejowego, budynki murowane z pocz. XX w.
- Wiadukt kolejowy z przełomu XIX/XX w.

Obiekty przemysłowe

Kowalewo Pomorskie

- Mleczarnia (ul. 23 Stycznia nr 13). Obiekt murowany z cegły na cokole ceglany, tynkowany, na planie nieregularnym z dachem dwuspadowym. Powstał w 1896 r., obecnie jest nieużytkowany.
- Zakłady rzemieślnicze, obecnie nie istniejące (ul. Plac Wolności 12, Szkolna 4, Szpitalna) murowane, pochodzące z pocz. XX w.

Mlewo

- Młyn (śrutownik), murowany z cegły na ceglany cokole. Budynek trzykondygnacyjny na planie prostokąta. Kondygnacje oddzielone kostkowym fryzem z czerwonej cegły. Pochodzi z 1923 r.

Wielka Łąka- Krupka Młyn

- Młyn wodny, murowany z 1929 r. (rejestr zabytków nr A/1509), obecnie nieczynny (ruina). Wymieniony w wizytacji parafialnej z 1667 r. W 1706 r. młyn był własnością królewską w starostwie kowalewskim. W 1756 r. wojewoda chełmiński i starosta kowalewski wydzierżawił młyn. W 1790 r. młyn stanowił domenę króla pruskiego. Do 1846 r. młyn był w posiadaniu rodziny Podzyńskich a następnie poprzez kupno, stał się własnością Petera Brose i jego żony Elżbiety Sieg, a następnie ich syna Bernarda Brose i jego żony Heleny Bauman, którzy sprzedali młyn w 1866 r. Julii Działowskiej. Od 1866 r. młyn wchodził w skład majątku Wielka Łąka należącego do Julii Działowskiej. W 1885 r. młyn zakupiła Łucja Gajewska – właścicielka majątku w Piątkowie. Kolejnymi właścicielami osady młyńskiej byli: Władysław Gajewski, a następnie od 1926 r. Felicja Gajewska z Miedzyńskich z Turzna. Ostatnim właścicielem przed wojną był młynarz Nikodem Osiński. W czasie wojny młyn przejęli Niemcy. Po zakończeniu okupacji młyn stał się własnością wdowy po młynarzu Nikodemie, Pani Wandy Osińskiej. Od 1963 r. stał się własnością Skarbu Państwa Polskiego i funkcjonował do 1979 r. Przy strudze zachowały się pozostałości budowli hydrotechnicznych wraz z murowanym budynkiem niszczonego młyna, zbudowanego w 1929 r.

Zabytki architektury folwarcznej – budynki gospodarcze i produkcyjne

Na terenie gminy znajduje się również szereg budynków gospodarczych, takich jak obory, stajnie, owczarnie, stodoły, gorzelnie itp. Wchodzą one w większości w skład założeń folwarcznych – np. w miejscowościach: Chełmonie, Mlewiec, Piątkowo czy Srebrniki. Budynki gospodarcze niepowiązane z zespołami folwarcznymi występują przede wszystkim w Kowalewie Pomorskim (najwięcej w obrębie osiedla domów kolejowych przy ul Główny Dworzec.

Szkoły

Bielsk - Szkoła murowana z końca XIX w., obecnie budynek mieszkalny/świątelnia wiejska.

Chełmonie - Szkoła murowana z 1899 r., obecnie budynek mieszkalny.

Chełmoniec - Szkoła murowana z końca XIX w., obecnie budynek mieszkalny.

Kiełpiny - Szkoła, obecnie budynek mieszkalny. Budynek murowany z cegły na kamiennym cokole, kryty dachem naczółkowym z falista dachówką, na planie prostokąta. Pochodzi z 1907 r.

Kowalewo Pomorskie

- Zimowa szkoła rolnicza (ul. św. Mikołaja), murowana z 1913 r., obecnie Zespół Szkół.
- Szkoła Zimowa, murowana z 1910 r. (ul. Odrodzenia), obecnie Publiczna Szkoła Muzyczna.

Lipienica - Szkoła, obecnie budynek mieszkalny. Budynek podpiwniczony, jednokondygnacyjny, nakryty dachem naczółkowym, murowany z cegły na ceglany cokole. Pochodzi z ok. 1900 r.

Mariany - Szkoła, murowana z cegły na ceglany cokole, tynkowana, na rzucie krzyża łacińskiego z ryzalitem na elewacji frontowej mieszczącym klatkę schodową. Dach wielospadowy z naczółkiem oraz facjatą na elewacji frontowej, kryty blachą. Pochodzi z końca XIX w.

Mlewo - Szkoła, murowana z cegły na kamiennym cokole z dachem dwuspadowym. Budynek główny na rzucie prostokąta z przylegającą od zach. dobudówką również na rzucie prostokąta. Pochodzi z 1890 r.

Pluskowęsy - Szkoła murowana z pocz. XX w.

Pruska Łąka - Szkoła murowana z pocz. XX w., obecnie sklep/budynek mieszkalny.

Sierakowo - Szkoła, murowana z cegły na kamiennym cokole, na rzucie prostokąta, kryta dachem dwuspadowym z oknami połaciowymi w dachu. Datowana na lata 90-te XIX w.

Srebrniki - Szkoła, obecnie budynek mieszkalny. Murowana z cegły na ceglany cokole, na planie prostokąta, jednokondygnacyjna z dachem dwuspadowym. Pochodzi z końca XIX w.

Wielkie Rychnowo - Szkoła, murowana z cegły na kamiennym cokole. Budynek główny na rzucie prostokąta z przylegającą od zach. przybudówką również na rzucie prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym z naczółkami oraz facjata na elewacji tylnej. Pochodzi z 1905 r.

Budynki mieszkalne

Bardzo liczną grupą obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków są budynki mieszkalne. Stanowią one około połowy łącznej liczby obiektów zatem ze względu na objętość opracowania nie jest możliwe opisanie wszystkich. Najwięcej budynków mieszkalnych znajduje się w Kowalewie Pomorskim – spośród nich wyróżniają się obiekty tworzące małomiasteczkowy charakter Kowalewa, zlokalizowane w zabytkowym centrum (np. kamienice, dawne obiekty użyteczności publicznej), a także budynki związane z infrastrukturą kolejową (ul. Główny Dworzec). Na terenie miasta zlokalizowane są też dawne domy i kolonie robotnicze (ul. Drzymały, Działkowa czy Odrodzenia).

Tereny wiejskie gminy reprezentowane są przez budownictwo mieszkalne typowe dla regionu. Charakterystyczna jest obecność zabudowań związanych z zespołami folwarcznymi (np. czworaki, sześcioraki), zamieszkiwanych niegdyś przez robotników (np. Bielsk, Mlewiec, Piątkowo, Srebrniki). Bardzo nieliczne są natomiast poniatówki, niegdyś obecne powszechnie w krajobrazie wiejskim (np. Pluskowęsy czy Pruska Łąka).

Zabytki małej architektury - kapliczki

Na terenie gminy Kowalewo Pomorskie łącznie występują 22 obiekty małej architektury, są to głównie kapliczki oraz figury przydrożne. Pochodzą głównie z przełomu XIX i XX w. oraz z I poł. XX w. W większości przypadków są to kapliczki słupowe lub figury świętych na postumencie, występują również krzyże kamienne na postumencie czy kapliczki arkadowe.

ZESTAWIENIE OBIEKTÓW WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW

LP	MIEJSCOWOŚĆ	ULICA	NR	OBIEKT	NR REJ.	DATA WPISU
1	CHEŁMONIE			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. BARTŁOMIEJA	A/363	22.03.1930 r.
2	KOWALEWO POMORSKIE			POZOSTAŁOŚCI MURÓW MIEJSKICH	A/145/63	18.10.1934 r.
3	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	5	SĄD GRODZKI Z OGRODZENIEM	A/1688/1-2	07.12.2015 r.
4	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA		KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁAJA	A/365	19.03.1930 r.
5	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	1	ZAJAZD	A/83	03.06.1996 r.
6	KOWALEWO POMORSKIE	STRAŻACKA / FOSA JAGIEŁOŃSKA		RUINA ZAMKU KRZYŻACKIEGO ORAZ PRZEDZAMCZA	A/1720	18.10.1934 r.
7	PIĄTKOWO			ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY OBEJMUJĄCY: PAŁAC, OFICYNĘ DWORSKĄ, PARK	A/658/1-3	20.10.1994 r.
8	PIĄTKOWO		1	PAŁAC W ZESPOLE PODWORSKIM	A/106/1	20.10.1994 r.
9	PIĄTKOWO			PARK W ZESPOLE PODWORSKIM	A/106/3	20.10.1994 r.
10	PIĄTKOWO			OFICYNA W ZESPOLE PODWORSKIM	A/106/2	20.10.1994 r.
11	PLUSKOWĘSY			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. JANA CHRZCIECIELA	A/362	22.04.1930 r.
12	PLUSKOWĘSY		75	ZAŁOŻENIE DWORSKO-PARKOWE OBEJMUJĄCE: DWÓR I PARK (DZ. NR 224/3, 224/1 ORAZ FRAGMENT DZIAŁKI NR 213/3)	A/910/1	22.02.1980 r.
13	PLUSKOWĘSY			ZAŁOŻENIE DWORSKO-PARKOWE OBEJMUJĄCE: DWÓR I PARK (DZ. NR 224/3, 224/1 ORAZ FRAGMENT DZIAŁKI NR 213/3)	A/910/2	26.11.1984 r.
14	SREBRNIKI			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. MATKI BOSKIEJ ŚNIEŻNEJ	A/351	13.07.1936 r.
15	SZYCHOWO		36	ZAŁOŻENIE DWORSKO-PARKOWE OBEJMUJĄCE:	A/1252/1-2	21.02.1980 r.

				DWÓR I PARK		
16	WIELKA ŁĄKA			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚŚ. KATARZYNY I MAŁGORZATY	A/254	07.07.1980 r.
17	WIELKA ŁĄKA			OGRODZENIE KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚŚ. KATARZYNY I MAŁGORZATY	A/1704/1	29.09.2016 r.
18	WIELKA ŁĄKA			KAPLICA POGRZEBOWA	A/1704/2	29.09.2016 r.
19	WIELKA ŁĄKA			TEREN DAWNEGO CMENTARZA WRAZ Z POSTUMENTEM POD KRZYŻ I DZIAŁKĄ NR 96	A/1704/3	29.09.2016 r.
20	WIELKA ŁĄKA - KRUPKA			MŁYN WODNY	A/1509	29.09.1980 r.

Zestawienie obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków znajduje się na końcu opracowania.

6.4 ZABYTKI RUCHOME

Na mocy art. 3 pkt. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytkiem ruchomym jest rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek ruchomy jest wpisywany do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Do rejestru nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego (art. 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków i znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków na terenie Gminy Kowalewo Pomorskie stanowią przede wszystkim wyposażenie kościołów. Zabytki ruchome wpisane do rejestru znajdują się w kościołach w Chełmoniu, kościele pw. Św. Mikołaja w Kowalewie Pomorskim, Pluskowęsach, Srebrnikach i Wielkiej Łące. Aby pozyskać dokładniejsze informacje należy skontaktować się z Kujawsko-Pomorskim Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków.

6.5 ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stanowiska archeologiczne są ważnym elementem krajobrazu kulturowego i stanowią podstawę wiedzy o najdawniejszych dziejach okolic gminy. Środowisko kulturowe gminy zawiera zewidencjonowane stanowiska archeologiczne datowane od epoki kamienia do epoki nowożytnej. Stanowiska ewidencjonowano w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, gmina położona jest na obszarach 36-45, 36-46, 36-47, 37-45, 37-46, 37-47, 38-45, 38-46, 38-47. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze. Na moment opracowania niniejszego dokumentu gmina nie posiadała kart gminnej ewidencji zabytków dla stanowisk archeologicznych.

Zasób archeologiczny gminy jest bogaty. Obecnie na terenie gminy Kowalewo Pomorskie zlokalizowanych jest 474 stanowisk archeologicznych, w tym dwa wpisane do rejestru zabytków. Stanowiska wpisane do rejestru zabytków to grodziska stożkowate. Pozostałe to osady, punkty osadnicze, cmentarzyska, oraz inne formy, które pochodzą również z czasów prehistorycznych.

Do ważnych stanowisk archeologicznych, wyżej już wspomnianych, należą dwa grodziska, w Chełmoniu oraz w Napolu. Grodzisko stożkowate w Chełmoniu datowane jest na późne średniowiecze, użytkowane w XIV – XV w. Położone około 200 m. na zach. od dawnego dworu. Pierwotnie grodzisko chroniły łąki i bagna oraz wały usypane w kształt elipsy, otaczające owalny majdan, który znajdował się około 5-6 m. nad poziomem otaczających je łąk. Prowadzone tu wykopaliska ujawniły fragmenty cerami-

ki naczyniowej. Grodzisko to służyło w okresie średniowiecza tutejszemu rycerstwu. Grodzisko w źródłach wzmiankowane jest pierwszy w 1222 roku.

Stanowisko w Napolu jest jednym z najlepiej znanych i zachowanych pierścieniowatych wczesnośredniowiecznych grodzisk na ziemi chełmińskiej. Obejmuje średniowieczny zespół osadniczy złożony z osady, grodziska i cmentarzyska. Na południe od grodziska znajduje się jezioro Oszczywilk. Obiekt jest jednoczłonowy. Posiada kształt zbliżony do elipsy, z dookólnym wałem, najbardziej wypiętrzonym w partii wschodniej. Najstarsze, wczesnośredniowieczne ślady pobytu i działalności człowieka pochodzą z II poł. VII – VIII oraz IX w. W trakcie przeprowadzonych badań w 1976 r. pozyskano wiele ułamków naczyń kultury łużyckiej, jak i wczesno- i późnośredniowiecznych, węgle drzewne, kości zwierzęce, żelazny nóż i inne elementy. W latach 1991 – 1992 natrafiono na ślady osady podgrodowej. W ramach założonych wykopów odnaleziono 87 obiektów osadniczych w tym 13 grobów oraz wiele fragmentów ceramicznych oraz zabytków ówczesnej sztuki użytkowej, np. oprawki rogowe, noże żelazne, grzebień, brązowa sprzączka czy żelazna ostroga.

Znaczące odkrycia archeologiczne miały miejsce w latach 2013 - 2015 podczas badań archeologiczno-architektonicznych na terenie zamku w Kowalewie Pomorskim. Do momentu rozpoczęcia badań wykopaliskowych powszechnie akceptowano tezę, że budowę zamku konwentualnego rozpoczęto w miejscu wcześniejszego grodu. Został on nadany w 1222 r. przez księcia Konrada Mazowieckiego biskupowi misyjnemu Chrystianowi, który w 1231 r. przekazał go zakonowi krzyżackiemu. Pierwotnie w miejscu późniejszego murowanego zamku miała istnieć warownia drewniano-ziemna. Rekonstrukcja zamku do tej pory oparta była wyłącznie na analizie przekazów historycznych oraz nowożytnych lustracji i wizytacji z XVII i XVIII w. Główną częścią założenia była czteroskrzydłowa budowla założona na planie zbliżonym do kwadratu, z niewielkim dziedzińcem, wieżą główną i krużgankiem. Wjazd do zamku z bramą rekonstruuje się od płd. - zach., w skrzydle południowym. Na temat funkcji pomieszczeń pewne są tylko informacje z 1662 i 1670 r. z których wynika, że w skrzydle południowym mieściła się kaplica pod wezwaniem św. Krzyża. W tym samym skrzydle zlokalizowany był zamkowy refektarz. Jedynym widocznym dziś elementem dawnego zamku jest ceglany filar gdaniska. Zamek otoczony był dodatkowym pierścieniem murów, który stworzył obszerny teren parchamu - miedzymurza.

Przeprowadzone w latach 2013-2015 badania archeologiczne potwierdziły, że zgodnie z przyjętymi poglądami dom konwentu należał do założeń regularnych - kasztelowych. Była to jednak budowla znacznie większa niż sądzono. Sugerowano, że wieża ciśnień mogła zostać wzniesiona na fundamentach narożnej wieży głównej. Jak wynika z badań, postawiono ją na dziedzińcu zamku. Badania dostarczyły dowodów, że zamek w Kowalewie nie posiadał wieży głównej w typie bergfriedu. W wykopach stwierdzono obecność podpiwniczeń i pomieszczeń, których układ uniemożliwia lokalizację masywnej wieży. Dom konwentu nie był także zaopatrzony w ryzalitowe wieżyczki narożne. Podczas badań nie odnotowano śladów wskazujących na obecność murowanych krużganków, co wskazuje, że musiały być drewniane. Badania dostarczyły także przesłanek do rekonstrukcji charakteru architektury. Elewacje domu konwentu, podobnie jak lica filara gdańska i sąsiednia fara miejska, były artykułowane blendami.

Badania archeologiczne przesunęły także chronologię budowy domu konwentu na 1 ćwierć XIV w., a koniec budowy na lata 30 XIV w. Wcześniej budynek datowany był na koniec lat 70-tych XIII w.

ZESTAWIENIE OBIEKTÓW WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW

1. Chełmonie nr 1 na obszarze AZP 38-46/14 – grodzisko z okresu późnego średniowiecza – nr rej. C/62 z dn 18.12.1967 r.
2. Napole „Góra Szwedzka” nr 1 i nr 6 na obszarze AZP 37-47/17 i 37-47/16 – średniowieczny zespół osadniczy złożony z osady, grodziska i cmentarzyska (dz. nr 74, 75/1, 78, 126, 128, 129, 130, 131) o łącznej powierzchni 12,04 ha – nr rej. C/154 z dn 03.12.1965 r. oraz 05.10.2000 r.

Zestawienie obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków znajduje się na końcu opracowania.

Zagrożenia dla zabytków archeologicznych z terenu gminy

Przede wszystkim należy podkreślić, że wszelkie inwestycje, które wiążą się z pracami ziemnymi, takie jak np. kanalizacja, wodociągi, inwestycje mieszkaniowe i przemysłowe, budowa dróg, obwodnic, lokalizacje żwirowni, kopalni kruszywa, planowane zalesienia, melioracje, regulacje cieków wodnych itp., stanowią istotne zagrożenie dla zabytków archeologicznych. W związku z sytuacją finansową gmina nie planuje większych inwestycji, mających potencjalny wpływ na stanowiska archeologiczne,

ewentualnie do takich inwestycji w najbliższych latach należy zaliczyć następujące projekty:

- rozwój budownictwa na terenie miasta Kowalewo Pomorskie poprzez wyznaczenie nowych ulic i nowej zabudowy
- remonty dróg oraz pasów drogowych, ze szczególnym uwzględnieniem drogi krajowej nr 15, przebiegającej przez całą gminę
- inwestycje w sieć wodociągową oraz kanalizacyjną

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych z terenu gminy znajduje się na terenach rolnych, łąkach oraz nieużytkach. Stanowiska występują z reguły w pobliżu cieków wodnych lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz na wyniesieniach terenu. Z racji intensywnej uprawy roli, niemal wszystkie stanowiska są potencjalnie narażone na zniszczenie, ale ze względu na stopień zagrożenia i ich wartość poznawczą należy je zróżnicować i adekwatnie z nimi postępować. Przy szczególnie ważnych stanowiskach archeologicznych (zwłaszcza tych posiadających własną formę terenową – grodziska i kurhany), w ich obrębie i otoczeniu powinien obowiązywać całkowity zakaz zabudowy. W przypadku zaistnienia konieczności przeprowadzenia prac ziemnych na obszarze stanowisk archeologicznych właściwy miejscowo konserwator zabytków może nakazać wykonanie wyprzedzających inwestycję badań archeologicznych.

W przypadku zaistnienia konieczności przeprowadzenia prac ziemnych na obszarze stanowiska należy realizować wyprzedzające daną inwestycję ratownicze badania archeologiczne, a w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska przeprowadzić ścisły nadzór archeologiczny. Ewentualne granice stref badań powinny zostać ustalone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego lub określone na mocy decyzji o warunkach zabudowy lub inwestycji celu publicznego.

Należy zwrócić baczną uwagę na prace ziemne podczas działalności inwestycyjnej w obrębie poszczególnych stanowisk archeologicznych i objąć te stanowiska ochroną konserwatorską już na etapie koncepcyjnym. Inwestorzy powinni wystąpić do właściwego miejscowo Konserwatora Zabytków o wydanie zaleceń i uwarunkowań koniecznych do spełnienia w związku z daną inwestycją. Właściwy miejscowo Konserwator Zabytków może nakazać wykonanie poprzekających inwestycję badań wykopaliskowych lub prowadzenie nadzoru archeologicznego w trakcie trwania prac ziemnych. Niezależnie od działalności inwestycyjnej, stanowiska w obrębie których zewidencjono-

wano liczne zabytki ruchome, zebrane w trakcie badań powierzchniowych należy typować w pierwszej kolejności do ratowniczych badań wykopaliskowych. Dodatkowo postuluje się także przeprowadzenie planowych badań archeologicznych, ukierunkowanych na uzupełnienie informacji dotyczących konkretnych stanowisk.

W przypadku ujawnienia podczas badań archeologicznych nowych faktów osadniczych należy ten fakt odnotować w karcie adresowej gminnej ewidencji zabytków.

W celu ochrony stanowisk archeologicznych oraz pradziejowych i nowożytnych nawarstwień kulturowych niezbędne jest ujmowanie zagadnień związanych z ochroną zabytków w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz uzgadnianie i wypełnianie przez inwestorów wymogów konserwatorskich zawartych w opiniach i decyzjach właściwego miejscowo Konserwatora Zabytków.

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich robót budowlanych oraz przemysłowych na jego terenie, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z WWKZ i uzyskania pozwolenia.

6.6 ELEMENTY DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Jest to pojęcie trudno definiowalne w stosunku do konkretnych wytworów kultury, jednak jego waga dla lokalnej społeczności jest ogromna, gdyż jest ono źródłem poczucia tożsamości i kulturowej ciągłości.

Dziedzictwo niematerialne obejmuje takie przejawy zachowań kulturowych i ich wytworów jak: tradycje i przekazy ustne (w tym język jako narzędzie przekazu), spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z tradycyjnym

rzemiosłem itp. Są one kultywowane np. przy okazji organizowanych corocznie imprez, takich jak np. Dożynki.

7. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SWOT

Dla potrzeb lepszej diagnozy stanu istniejącego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w celu sformowania priorytetów działań władz samorządowych opracowano analizę słabych i mocnych stron Gminy Kowalewo Pomorskie.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Atrakcyjne położenie Gminy, sprzyjające rozwojowi turystyki • Dobra drogowa dostępność komunikacyjna dzięki przebiegającej przez Gminę drodze krajowej nr 15 • Dobre połączenie kolejowe z resztą kraju • Urozmaicona rzeźba krajobrazu • Położenie siedziby Gminy w jej centrum • Obecność wielu wartościowych obiektów i zespołów obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków • Zachowane obiekty sakralne oraz nekropolie o wysokiej wartości kulturowej • Obecność założeń zieleni komponowanej oraz zespołów dworsko-parkowych • Obecność historycznych układów przestrzennych • Bogaty zasób archeologiczny • Historyczna wielokulturowość terenów Gminy • Obecność na terenie Gminy szlaków	<ul style="list-style-type: none"> • Zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków • Zachowane w złym stanie cmentarze ewangelickie • Niewielkie zrozumienie społeczne dla problematyki ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego • Samowole budowlane oraz niewłaściwie prowadzone remonty obiektów zabytkowych, powodujące utratę walorów zabytkowych • Niezbyt duże środki w budżecie Gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego • Niewielka popularyzacja wiedzy z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego • Brak środków na prowadzenie dokładnych badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych • Zła sytuacja finansowa części właścicieli obiektów zabytkowych • Niezbyt dobrze rozwinięta baza noclego-

<p>turystycznych</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bliskość Torunia i siedziby powiatu Gołubia-Dobrzynia • Czystość środowiska • Wykorzystywanie funduszy unijnych przez władze Gminy • Zainteresowanie historią i kulturą regionu wśród władz Gminy • Aktywna działalność lokalnych organizacji pozarządowych, a także stowarzyszeń 	<p>wa</p>
<p>SZANSE</p>	<p>ZAGROŻENIA</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Zwiększenie środków budżetowych Gminy na działania związane z ochroną zabytków • Pozyskiwanie wsparcia finansowego z wielu źródeł (w tym unijnych) na prace konserwatorskie zabytków • Szersza promocja walorów kulturowych i przyrodniczych Gminy, przyciągająca turystów • Wzrastająca świadomość mieszkańców w zakresie poprawy estetyki miejscowości • Wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne • Tworzenie nowych projektów i produktów turystycznych w oparciu o istniejące zasoby • Opracowanie dokumentów takich jak Strategia Rozwoju Turystyki • Współpraca międzyregionalna oraz międzynarodowa (np. w zakresie dobrych praktyk) • Korzystanie z dofinansowania na działania rewitalizacyjne (np. w ramach RPO) • Zachowanie tożsamości regionalnej mieszkańców od edukacji szkolnej poprzez festyny, lokalne święta, konkursy itd. • Powstawanie i dalszy rozwój istniejących organizacji pozarządowych • Tworzenie systemu informacji turystycznej oraz jednolitej identyfikacji wizualnej obiektów zabytkowych 	<ul style="list-style-type: none"> • Degradacja krajobrazu kulturowego poprzez wprowadzanie elementów nowej zabudowy nie nawiązujących do charakteru regionu • Zmiany w układach ruralistycznych, związane z nową zabudową • Niewłaściwe działanie inwestycyjne lub ich brak, przyczyniające się do dalszej degradacji obiektów zabytkowych • Niewłaściwe stosowanie nowych elementów budowlanych i technologii przy odnawianiu i remontach obiektów zabytkowych • Niezbyt skuteczna egzekucja prawna w zakresie samowoli budowlanych oraz dewastacji zabytków i środowiska • Zanieczyszczenie środowiska związane ze zwiększoną liczbą pojazdów • Niewłaściwa polityka w zakresie promocji zabytków, wiążąca się np. z nadmierną komercjalizacją • Zanik tradycji i tożsamości regionalnych • Częste zmiany prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego • Niestabilność finansów publicznych i przepisów z nimi związanych • Klęski żywiołowe i inne zdarzenia losowe • Akty wandalizmu

- Komplementarność z Programem Opieki nad Zabytkami dla Województwa Kujawsko-Pomorskiego

8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny Program Opieki nad Zabytkami formułuje szereg działań samorządu w zakresie opieki nad zabytkami gminnymi. Wyznaczone kierunki i zadania uwzględniają specyfikę dziejów Gminy i charakter jej dziedzictwa kulturowego oraz są zgodne z celami wyznaczonymi w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Należy podkreślić, że gmina w ostatnich latach przeznaczała środki budżetowe na inwestycje związane z zabytkami, jednak ze względu na trudną do przewidzenia sytuację finansową jednostek samorządu terytorialnego na chwilę obecną nie jest możliwe przewidzenie wysokości dochodów budżetowych, a co za tym idzie wskazanie dalszych inwestycji. Gmina świadoma jest swojej roli w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i w przypadku wygosparowania środków finansowych harmonogram działań inwestycyjnych niniejszego programu zostanie zaktualizowany. W międzyczasie prowadzony będzie szereg działań tzw. „miękkich”, które skupiać się będą na promocji turystycznej obiektów zabytkowych, a także na kształtowaniu edukacyjnym mieszkańców poprzez udostępnianie informacji związanych z historią regionu i wsparcie dla inicjatyw przybliżających lokalne zwyczaje i tradycje kulturowe.

PROPONOWANE KIERUNKI DZIAŁAŃ GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

1. Dbalność o ład przestrzenny i krajobraz kulturowy w Gminie

Polityka przestrzenna gminy powinna być zgodna z zasadami ochrony dziedzictwa kulturowego, w celu jak najlepszego zachowania obiektów zabytkowych. Odbywać się to będzie poprzez:

- ściśle powiązanie działań przy obiektach zabytkowych z dokumentami planistycznymi gminy, takimi jak miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz innymi dokumentami programowymi;
- odpowiednią konserwację zabytkowej zieleni stanowiącej krajobraz kulturowy ;
- pielęgnację cmentarzy i miejsc pamięci wpisanych do gminnej ewidencji zabytków;
- coroczne przeznaczanie środków z budżetu gminy w ramach dotacji celowej na rewaloryzację obiektów zabytkowych wpisanych do gminnej ewidencji zabytków

2. Aktualizacja gminnej ewidencji zabytków

W perspektywie na lata 2023-2026 gmina realizować będzie działania związane z aktualizacją zasobu gminnej ewidencji zabytków, polegające przede wszystkim na prowadzeniu rozpoznania i wprowadzaniu do kart ewidencyjnych zmian powstałych w wyniku rozbiórek, modernizacji i remontów obiektów. Monitorowana zostanie również gminna ewidencja stanowisk archeologicznych. Proces ten będzie na bieżąco konsultowany z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. W razie konieczności szczególnej ochrony obiektów zabytkowych przewiduje się też działania mające na celu zgłaszania zabytków typowanych do wpisu do rejestru zabytków.

3. Bezpośrednie wsparcie inwestycji związanych z zabytkami z budżetu Gminy

W najbliższych latach (w miarę możliwości finansowych Gminy) przewiduje się kontynuację lub też rozpoczęcie prac w zakresie rewaloryzacji i udostępnienia gminnych zabytków mieszkańcom i turystom. Wskazano do realizacji trzy działania.

1. Najważniejszym działaniem dofinansowanym z budżetu Gminy będzie zadanie pn. Wykonanie prac konserwatorskich i restauratorskich przy murach miejskich w Kowalewie Pomorskim. W ramach zadania, opartego na zaakceptowanym przez WKZ programie prac konserwatorskich, na uszkodzonych murach miejskich Przedzamcza Południowego (wzdłuż ul. Fosa Jagiellońska) prowadzone będą następujące prace przewidywane na lata 2022-2025:

- wykonanie szczegółowej dokumentacji fotograficznej, rysunkowej i opisowej stanu zachowania obiektu;
- wykonanie badań konserwatorskich;
- wyselekcjonowanie materiału kamiennego z zarwanego fragmentu poprzez jego
- oddzielenie od zapraw cementowych i oczyszczenie, uporządkowanie miejsca wokół
- katastrofy budowlanej;
- uzupełnienie materiału kamiennego lub ceramicznego w razie konieczności;
- mechaniczne usunięcie szczelnych zapraw cementowych z powierzchni obiektu;
- usunięcie roślin zielonych i niskiej roślinności krzewiastej porastających obiekt;
- wstępne oczyszczenie powierzchni muru w celu usunięcia luźnych zabrudzeń
- powierzchniowych, jako zabieg przygotowawczy do dezynfekcji;
- dezynfekcja powierzchni muru;
- oczyszczenie powierzchni muru;
- odsalanie muru;
- stabilizacja pustek, spękań i szczelin muru;
- lokalne wzmocnienie zdeintegrowanych partii kamienia;
- podklejenie spękań i szczelin w kamieniu;
- usunięcie zniszczonych, zdeintegrowanych partii spoin metodą mechaniczną;
- wzmocnienie strukturalne osłabionych zapraw;
- zrekonstruowanie uszkodzonego lica muru;
- uzupełnienie ubytków zaprawy w spoinach;

- pokrycie korony murów warstwą zabezpieczającą przed wchłanianiem wody
- opadowej i kondensacyjnej;
- sporządzenie powykonawczej dokumentacji konserwatorskiej;

2. Adaptacja byłego budynku Urzędu Miejskiego na obiekt pełniący funkcje kulturalne (biblioteka, centrum aktywizacji społecznej, Izba pamięci). Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków nr A/83 z dnia z dnia 03.06.1996 r. Na chwilę obecną opracowywana jest dokumentacja projektowo - kosztorysowa. Okres realizacji całego zadania przewidziano na lata 2023-2025. Gmina będzie ubiegała się o dofinansowanie z zewnątrz na wykonanie powyższych prac.

3. Budowa świetlicy wiejskiej w Bielsku - zadanie jest powiązane z istniejącym obiektem wpisanym do Gminnej i Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków, jako dawna szkoła. W ramach zadania planuje się w obiekcie wpisanym do ewidencji wykonanie n/w prac:

- Roboty zewnętrzne
  - remont elewacji (skucie istniejącego tynku zewnętrznego, oczyszczenie elewacji oraz konserwacja lica elewacji ceglanej),
  - remont schodów zewnętrznych,
  - wykonanie nowej stolarki zewnętrznej drzwiowej oraz okiennej wraz z obróbkami blacharskimi.

Nowo projektowany budynek ma powstać w bezpośrednim sąsiedztwie istniejącej świetlicy i ma być z nim połączony szklanym łącznikiem. Budynek będzie miał architekturę współczesną odróżniającą się od historycznej części budynku, a jednocześnie harmonijnie połączoną w zakresie kształtu i wymiarów.

4. Odpowiednia ekspozycja i promocja najcenniejszych obiektów

W celu odpowiedniego zagospodarowania ruchu turystycznego niezbędne są działania poprawiające dostęp i atrakcyjność wizualną najcenniejszych obiektów

zabytkowych. Wzbogaci to ofertę turystyczną, a także umożliwi tworzenie nowych produktów turystycznych. Przewiduje się następujące działania:

- stworzenie jednolitego systemu identyfikacji wizualnej w postaci oznaczeń, tablic, drogowskazów itp., w tym wykorzystania nowoczesnych technologii informatycznych (np. lokalizacji GPS);
- publikowanie folderów, ulotek oraz innych materiałów przybliżających mieszkańcom i turystom zasoby historyczne gminy;
- atrakcyjne przedstawianie obiektów za pomocą iluminacji, tworzenia punktów widokowych, prezentacji multimedialnych i muzycznych;
- dbanie o zawartość strony internetowej gminy poprzez umieszczenie informacji dotyczących zasobu zabytkowego;
- opracowanie mapy dziedzictwa kulturowego gminy, także z wykorzystaniem systemu informacji przestrzennej.

5. Rozwój produktów turystycznych opartych na walorach dziedzictwa kulturowego także z uwzględnieniem turystyki jednodniowej

Obiekty historycznego dziedzictwa są jednymi z najistotniejszych elementów strategii promocyjnej gminy. Niezbędne jest zatem tworzenie nowych oraz rozwój istniejących produktów turystycznych przeznaczonych dla odwiedzających gminę turystów. Do najważniejszych działań gminy w tym zakresie należeć będzie:

- rozwijanie istniejących produktów turystycznych opartych na szlakach turystycznych, kulturowych lub ścieżkach edukacyjnych;
- tworzenie nowych produktów, ze szczególnym uwzględnieniem innowacyjnych form turystyki bądź aktywności mogących przyciągnąć turystów - np. turystyka eksploracji, geocaching, gry miejskie, gry wojenne;
- organizacja lub kontynuacja organizacji imprez masowych, związanych z lokalnym zasobem zabytkowym i kulturalnym;

- organizacja imprez lokalnego zasięgu, przybliżających mieszkańcom gminy i regionu wartości historyczne gminy;
- postawienie na innowacyjność projektów;

6. Promocja gminy na forum krajowym i zagranicznym

Bardzo ważnym elementem w procesie promowania dziedzictwa kulturowego jest zachowanie odpowiednich zasad public relations. Gmina przyjęła następujące założenia swojej polityki promocyjnej:

- udział w konkursach promujących właścicieli i użytkowników dbających o obiekty zabytkowe;
- współpraca z mediami, zarówno tradycyjnymi, jak i internetowymi przyczyni się do lepszego postrzegania zasad ochrony dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i turystów.

7. Edukacja społeczeństwa w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego

W celu jak najszerszego przybliżenia zasad ochrony dziedzictwa kulturowego dla mieszkańców, zarówno dorosłych, jak i dzieci i młodzieży planuje się następujące działania:

- wspieranie działalności instytucji kultury i organizacji pozarządowych podejmujących zadania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego;
- organizacja spotkań, mających na celu upowszechnienie wiedzy na temat lokalnego dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie akcji mających na celu odrestaurowanie lub uporządkowanie obiektów zabytkowych, cennych z punktu widzenia lokalnej społeczności oraz propagowanie lokalnej kultury i tradycji dziedzictwa kulturowego Gminy;
- wprowadzenie elementów przybliżających lokalną kulturę i tradycję w działalność placówek edukacyjnych, kulturalnych, bibliotek, świetlic itp.

9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zadania opisane w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kowalewo Pomorskie powinny być realizowane poprzez wspólne działania władz samorządowych, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, właścicieli oraz zarządców obiektów, parafie, organizacje pozarządowe i stowarzyszenia, w ramach posiadanych przez te jednostki kompetencji, praw i obowiązków wynikających z obowiązujących przepisów prawnych. Ze strony Gminy zadania będą wykonywane bądź wspierane przez gminne jednostki organizacyjne (szkoły, przedszkola, placówki kultury – np. biblioteka) oraz Urząd Miejski w ramach zadań własnych, poprzez istniejące i planowane instrumenty:

- prawne (np. poprzez uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów o wartościach artystycznych i zabytkowych, prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków),
- finansowe (np. udzielanie dotacji na prace remontowe, konserwatorskie i prace budowlane przy zabytkach, środki budżetowe na zadania własne z przeznaczeniem na remonty i modernizacje zabytków będących własnością Gminy, korzystanie z programów uwzględniających dofinansowanie ze środków zagranicznych i krajowych, nagrody, ulgi finansowe),
- społeczne (działania stymulujące np. w zakresie edukacji, promocji, informacji, działań sprzyjających tworzeniu miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami oraz rozwojem turystyki),
- kontrolne (m.in. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego – gminnej ewidencji zabytków),
- koordynacji (m.in. poprzez realizacje projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z gminami sąsiednimi, ośrodkami naukowymi i akademickimi, związkami wyznaniowymi)

10. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Na mocy art. 87 ust. 1 i ust. 5 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest sporządzany na okres 4 lat, co 2 lata wójt (burmistrz, prezydent) sporządza sprawozdanie z jego realizacji, które przedstawia Radzie Gminy (Miasta). Sprawozdanie powinno określać poziom realizacji gminnego programu oraz efektywność wykonania planowanych zadań, w tym np. poziom (w % bądź liczbach):

- wydatków budżetu na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- wartość finansową wykonanych/dofinansowanych prac remontowo- konserwatorskich przy zabytkach,
- liczba obiektów poddanych tym pracom,
- poziom (w %) objęcia terenu Gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych,
- liczba utworzonych szlaków turystycznych,
- liczba wydanych wydawnictw, liczba szkoleń, imprez związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego itd.,
- elementy dziedzictwa kulturowego wprowadzone do edukacji szkolnej oraz przedszkolnej,
- elementy dziedzictwa kulturowego w pracach bibliotek oraz gminnych jednostek kultury.

11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Należy jednak stwierdzić, iż

ważne jest, aby gminy również z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w swoich budżetach środków w rozdziale 92120 - Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami.

Jest to o tyle istotne, iż duża część źródeł wewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego we współfinansowanych przez nie projektach. Regularne zabezpieczanie środków z budżetu gminy pozwoli na podjęcie powolnych, ale systematycznych kroków w kierunku ratowania kolejnych obiektów dziedzictwa kulturowego.

Podstawową zasadę finansowania zadań z zakresu opieki nad zabytkami określa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 roku. Zgodnie z zapisami zawartymi w rozdziale 7 w/w Ustawy, obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej w/w tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym. Ustawa precyzuje, że środki budżetowe przeznaczyć można na obiekty wpisane do rejestru zabytków, jak i do gminnej ewidencji zabytków.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

Źródła krajowe:

- dotacje ministra kultury oraz programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje wojewódzkie,
- dotacje powiatowe,
- dotacje gminne,
- inne źródła.

Źródła zagraniczne:

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych,
- inne programy unijne takie jak POWER, Infrastruktura i Środowisko czy Program FENiKS
- źródła pozaunijne

11.1 ŹRÓDŁA KRAJOWE

DOTACJE NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH, RESTAURATORSKICH LUB ROBÓT BUDOWLANYCH UDZIELANE PRZEZ MINISTRA WŁAŚCIWEGO DS. KULTURY ORAZ PROGRAMY OPERACYJNE MINISTERSTWA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Ogłaszane decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego programy operacyjne stanowią podstawę ubiegania się o środki ministerialne na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Programy operacyjne określają: cele, zadania, typy projektów, alokację finansową, uprawnionych wnioskodawców, tryb naboru i wyboru wniosków, kryteria oceny, zobowiązania wnioskodawców, wskaźniki monitoringu. Przy ocenie wniosków branych jest pod uwagę wiele kryteriów, m.in.: wartość merytoryczna, zakorzenienie w tradycji, zasadność realizacji projektu, wiarygodność organizatora, efektywność wykorzystania środków. Programy są ogłaszane rokrocznie, z reguły w kilku priorytetach.

Celem Programu „Dziedzictwo kulturowe” jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

a. Ochrona zabytków

Strategicznym celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

Kluczowe dla realizacji celów priorytetu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. W ramach priorytetu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą rekonstrukcję. W pierwszej kolejności wsparcie otrzymywać będą obiekty najbardziej zagrożone oraz zabytki najcenniejsze – wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznane za Pomniki Historii oraz te, posiadające wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Biorąc pod uwagę fakt, że priorytet ma charakter ogólnopolski, szczególny nacisk kładziony jest też na projekty uwzględniające rolę zabytków w rozwoju turystyki. Dlatego istotnym celem priorytetu jest kierowanie pomocy dla cennych obiektów położonych na terenach uboższych gospodarczo i turystycznie, czego efektem będzie zwiększenie dostępności do zabytków, podniesienie atrakcyjność regionów i wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

Mimo że określone regulaminem zasady dopuszczają możliwość całkowitego finansowania zadania, to wsparcie takie będzie można otrzymać tylko w szczególnych przypadkach, gdy zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną i naukową, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac lub gdy stan zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac. Istotnym elementem brany pod uwagę przy ocenie organizatorów będzie ich doświadczenie, podejmowanie w przeszłości działań zmierzających do zabezpieczenia obiektu zabytkowego oraz umiejętność pozyskiwania innych niż ministerialne środków na realizację zadania, a także zdolność do maksymalnego wykorzystania w przyszłości potencjału dofinansowanej inwestycji. Kluczowym efektem działań realizowanych w ramach priorytetu winno być stworzenie trwałych podstaw dla harmonijnego funkcjonowania obiektów zabytkowych we współczesnym, podlegającym dynamicznym, nierzadko nieodwracalnym zmianom otoczeniu. Dzięki realizacji nakreślonych wyżej celów obiekty zabytkowe, zachowując status materialnych

świadczeń minionych wieków, pozostaną integralną, pełnoprawną częścią czasów obecnych i przyszłych.

W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

1. Prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
2. Prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków).
3. W przypadku zadań określonych w ust. 1 można ubiegać się wyłącznie o dofinansowanie kosztów określonych w art. 77. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568, z późn. zm.).
4. Do priorytetu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

Uprawnieni wnioskodawcy

1. O dofinansowanie w ramach priorytetu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego – osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.
2. W przypadku zadań określonych w § 1 ust. 1 pkt. 2 regulaminu tego priorytetu o dofinansowanie ubiegać mogą się wyłącznie wnioskodawcy, których działalność nie jest finansowana ze środków publicznych.
3. O dofinansowanie w ramach priorytetu nie mogą ubiegać się państwowe instytucje kultury, publiczne szkoły oraz uczelnie wyższe, uczelnie artystyczne oraz inne podmioty, o których mowa w art. 72 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Tryb naboru: do 30 listopada br. i 31 marca następnego. Nabory listopadowe zazwyczaj wyczerpują alokację na dany rok

1. Minimalna kwota wnioskowanego dofinansowania wynosi 25 000,00 zł.
2. W szczególnych przypadkach minister może przyznać dofinansowanie w kwocie niższej od minimalnej kwoty wnioskowanej.
3. Dofinansowanie, zgodnie z art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, może być udzielone w wysokości do 50% nakładów koniecznych.
4. W przypadkach określonych w art. 78 ust. 2 i 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dofinansowanie może być udzielone w kwocie do 100% nakładów koniecznych.
5. Wnioskodawca ubiegający się o kwotę wyższą niż 50% nakładów koniecznych zobowiązany jest umieścić we wniosku stosowną informację na ten temat wraz z uzasadnieniem. Wniosek nie zawierający takiego uzasadnienia zostanie odrzucony jako błędny formalnie.

Na podstawie art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować nakłady konieczne na:

1. sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich
2. przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
3. wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
4. opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
5. wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
6. sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
7. zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
8. stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;

9. odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
10. odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
11. odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
12. modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
13. wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
14. uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
15. działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
16. zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7-15;
17. zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

UWAGA – sporządzenie ekspertyz, badań, dokumentacji, programów lub projektów stanowi koszty kwalifikowane jedynie w przypadku, gdy są częścią prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, bądź wynikają z prowadzonych prac i są wykonywane po dacie podpisania umowy o dotację.

b. Kultura ludowa i tradycyjna

Strategicznym celem programu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnopolskim (oraz narodowym), które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich.

Dofinansowywane będą przedsięwzięcia związane ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych ich elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych (w tym zawodowych i wiekowych np. zjawisk folkloru dziecięcego i młodzieżowego). Inicjatywy te mają przyczyniać się do integracji członków społeczności, wśród których dane zjawiska funkcjonują, i w ramach których są przekazywane (transmitowane). Zadaniem programu jest wspieranie działań związanych z materialnym oraz niematerialnym wymiarem dziedzictwa kulturowego, co wpisuje się w założenia ratyfikowanej w 2011 roku przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji UNESCO z 2003 roku w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Szczególny nacisk w programie zostaje położony na projekty kompleksowe, integrujące zarówno nadawców – twórców depozytariuszy i nosicieli treści kultury wywodzących się ze społeczności lokalnych i regionalnych oraz profesjonalistów i znawców w swoich dziedzinach, jak i odbiorców (indywidualnych i zbiorowych). Istotne jest rejestrowanie, dokumentowanie i archiwizowanie materialnych i niematerialnych przejawów kultur tradycyjnych; tworzenie odpowiednich metod i narzędzi służących ich ochronie i upowszechnianiu; wypracowywanie i dzielenie się dobrymi praktykami oraz nawiązywanie interdyscyplinarnych i międzyśrodowiskowych kontaktów; wykorzystywanie wszelkich form i sposobów promocji podejmowanych działań, w tym tworzenie ogólnodostępnych repozytoriów związanych z zasobami kultur tradycyjnych i ich transformacjami.

c. Ochrona zabytków archeologicznych

Strategicznym celem priorytetu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Cel ten został sformułowany w oparciu o fundamentalną dla ochrony dziedzictwa kulturowego zasadę zrównoważonego rozwoju, która dopuszcza inwazyjne metody badawcze jedynie w ostateczności, gdy stanowisko (zabytek archeologiczny) narażone jest na bezpośrednie zniszczenie spowodowane oddziaływaniem przyrodniczym, bądź działaniami człowieka. Stąd zadaniem priorytetu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne

oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także publikacja ich wyników. Nie będą natomiast wspierane projekty, które prowadzą do niszczenia stanowisk archeologicznych (np. poprzedzające rekonstrukcje na stanowisku archeologicznym).

Ze względu na rozległość, różnorodność, a zwłaszcza nieodnawialność zasobów tworzących dziedzictwo archeologiczne oraz złożoność procesów związanych z jego badaniem i ochroną, kluczowe dla właściwej realizacji celów priorytetu jest nie tylko zachowanie wysokiej wartości naukowej i poznawczej prowadzonych działań, lecz również przestrzeganie w trakcie ich realizacji określonych norm międzynarodowych, wskazanych w Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (Konwencja Maltańska) i Międzynarodowej Karcie Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICOMOS (Karta Lozańska). Zadania finansowane z ramach priorytetu powinny być realizowane zgodnie z tymi zasadami. Szczególnie istotne jest upowszechnianie wyników badań już zakończonych, które do tej pory nie doczekały się opracowania i publikacji, stąd projekty podejmujące takie zagadnienia będą wyżej oceniane.

Biorąc pod uwagę fakt, że istotnym czynnikiem, umożliwiającym skuteczną realizację projektów o wyżej nakreślonym profilu, jest stabilność finansowa i organizacyjna, w ramach priorytetu rozszerzony zostaje zakres finansowania zadań w trybie wieloletnim, a suma dofinansowań udzielanych w tym trybie może wynieść do 40% budżetu priorytetu.

Wsparcie finansowe udzielane będzie tym projektom, których autorzy, dysponując niezbędnym doświadczeniem oraz zapleczem organizacyjnym i naukowym, gwarantują stabilność działania oraz wysoki poziom kadry odpowiedzialnej za realizację podjętych zamierzeń merytorycznych.

Zasadniczym efektem działań finansowanych w ramach priorytetu powinno być upowszechnienie w środowisku naukowym i konserwatorskim wyników przeprowadzonych dotychczas badań, co pozwoli na wykorzystanie ich do świadomej i zrównoważonej ochrony dziedzictwa. Równoległe działania te powinny rozwijać świadomość społeczną, zarówno jeśli chodzi o wartość dziedzictwa archeologicznego, jak i potrzebę jego zachowania i ochrony, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju.

W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań, służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej:

- 1) ewidencja i inwentaryzacja zabytków archeologicznych metodą badań powierzchniowych, w tym kontynuacja badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski oraz weryfikacja badań dotychczasowych;
- 2) nieinwazyjne badania archeologiczne, nie związane z planowanymi bądź realizowanymi inwestycjami, wykorzystujące nowoczesne metody i sprzęt;
- 3) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

W przypadku wyników archeologicznych badań poprzedzających inwestycje, dofinansowane mogą być wyłącznie koszty opracowania redakcyjnego i publikacji książkowej oraz ewentualnych dodatkowych analiz, które nie zostały wykonane w ramach umowy z inwestorem.

O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego:

- 1) samorządowe instytucje kultury;
- 2) państwowe instytucje kultury;
- 3) organizacje pozarządowe;
- 4) publiczne uczelnie akademickie;
- 5) niepubliczne uczelnie akademickie;
- 6) podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

1. Minimalna kwota wnioskowanego dofinansowania wynosi 30 000 zł.

2. W szczególnych przypadkach minister może przyznać dofinansowanie w kwocie niższej od minimalnej kwoty wnioskowanej.

3. Maksymalna kwota wnioskowanego dofinansowania wynosi 200 000 zł oraz nie może przekraczać 85% budżetu przedstawionego we wniosku.

Wnioskodawca może ubiegać się o dofinansowanie zadania na okres dwóch kolejnych lat. Zadania dwuletnie muszą spełniać następujące warunki:

- 1) wnioskodawca przedstawia w formularzu wniosku odrębne kosztorysy i harmonogramy na każdy rok realizacji zadania;
- 2) w każdym roku realizacji zadania obowiązują wymagania odnośnie minimalnej i maksymalnej kwoty dofinansowania wnioskowanego na dany rok realizacji, określone w § 14 ust. 1 i ust. 3 regulaminu priorytetu;
- 3) w każdym roku realizacji zadania obowiązują wymagania odnośnie procentowego udziału dofinansowania ministra w stosunku do rocznego budżetu zadania określone w § 14 ust. 3 regulaminu priorytetu, z zastrzeżeniem § 14 ust. 7-9 .

W przypadku pozytywnego rozpatrzenia wniosku, określona zostaje całościowa kwota dofinansowania wraz z podziałem na każdy rok realizacji.

Koszty kwalifikowane:

1. Honoraria i wynagrodzenia:

- wykonawców badań, dokumentacji, konserwacji i analiz specjalistycznych,
- autorów tekstów i opracowań,
- redaktorów, tłumaczy i recenzentów tekstów do publikacji.

2. Zakup usług związanych z realizacją zadania:

- analizy i badania specjalistyczne, np. metalograficzne, dendrologiczne,
- wykonanie dokumentacji, także w formie cyfrowej (np. modele 3D, skany),
- konserwacja zabytków ruchomych,
- wykonanie zdjęć lotniczych,
- badania nieinwazyjne, np. geomagnetyczne, elektrooporowe.

3. Koszty związane z publikacją, w tym:

- projekt, skład, łamanie, druk,
- opracowanie fotografii i ilustracji,
- tłoczenie płyt,
- publikacja w internecie.

4. Organizacja realizacji zadania, w tym:

- wynajęcie sprzętu niezbędnego do wykonania badań,
- zakup map niezbędnych do realizacji zadania,
- zakup niezbędnych materiałów biurowych,
- koszty transportu i wyjazdów w teren (z wyłączeniem noclegów),
- koordynacja zadania,
- obsługa finansowo-księgowa (nie dotyczy instytucji kultury oraz uczelni).

5. Promocja zadania, w tym: ogłoszenia w mediach i internecie, ulotki i broszury reklamowe, organizacja wystaw, spotkań i konferencji (ale nie udział w konferencjach organizowanych przez inne podmioty).

Koszty promocji nie powinny przekraczać 10% budżetu zadania.

d. Rozwój infrastruktury kultury – Infrastruktura kultury

Celem Programu „Rozwój infrastruktury kultury” jest wsparcie infrastruktury i poprawa funkcjonowania podmiotów prowadzących działalność kulturalną, szkół i uczelni artystycznych oraz domów kultury.

Celem priorytetu jest stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze.

Od wielu lat sytuacja podmiotów działających w sferze kultury ukazuje ogromne potrzeby wsparcia finansowego, które umożliwi ich modernizację i rozwój, a także zwiększenie dostępu i podniesienie atrakcyjności oferty kulturalnej.

Strategicznym celem priorytetu jest zatem stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze. Katalog działań priorytetu, obejmujący prace budowlane, zakup wyposażenia niezbędnego dla realizacji celów statutowych, czy sporządzanie dokumentacji technicznej, daje możliwość finansowania zadań generujących istotne zmiany jakościowe, w zakresie sprawności i efektywności funkcjonowania zaplecza materialno-technicznego, podmiotów objętych priorytetem.

Ze względu na zróżnicowany stan infrastruktury w tym sektorze założenia priorytetu dopuszczają finansowanie różnorodnych zadań. Szczególnie istotne są: poprawa stanu infrastruktury kultury zwiększająca dostęp do oferty kulturalnej i podnosząca jej atrakcyjność, działania przyczyniające się do faktycznego zwiększenia potencjału instytucji kultury, dostosowanie do standardów europejskich, wzrost konkurencyjności podmiotu, wzmocnienie działalności o charakterze ponadregionalnym. Konieczne jest także wspieranie zadań o charakterze interwencyjnym, likwidujących skutki zdarzeń losowych, klęsk żywiołowych lub związanych z prowadzeniem wieloletnich inwestycji, wdrażaniem działań zapewniających niezbędne warunki do prowadzenia działalności kulturalnej.

Biorąc pod uwagę fakt, że istotnym czynnikiem umożliwiającym skuteczną realizację projektów, o wyżej nakreślonym profilu, jest stabilność finansowa i organizacyjna, zostaje wprowadzona w ramach priorytetu możliwość finansowania zadań w trybie wieloletnim, a suma dofinansowań udzielanych w tym trybie może wynieść do 40% budżetu priorytetu w danym roku budżetowym. Wsparcie finansowe kierowane będzie do podmiotów, których zadania powstaną w oparciu o stabilne źródła finansowania, przy założeniu, że autorzy projektów gwarantują konsekwentną realizację podjętych działań, a inwestycje wpiszą się w ich kompleksowe plany rozwoju. Istotnym kryterium oceny projektów będą zarówno korzyści, wynikające z realizacji zadania na tle potrzeb podobnej grupy wnioskodawców, jak i zdolność do prowadzenia działań inwestycyjnych oraz dotychczasowa działalność kulturalna w okresie 2 ostatnich lat.

Inwestycje w zakresie poprawy infrastruktury, poprzez tworzenie przyjaznej i nowoczesnej bazy technicznej, powinny przyczynić się do zwiększenia efektywności działalności instytucji kultury oraz wzrostu uczestnictwa w kulturze.

1. W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie następujących zadań inwestycyjnych służących prowadzeniu działalności kulturalnej:

- 1) budowa, roboty budowlane, przebudowa, remont wraz z zakupem niezbędnych urządzeń budowlanych i wyposażenia na potrzeby działalności kulturalnej;
- 2) zakup wyposażenia na potrzeby działalności kulturalnej, w tym zakup instrumentów muzycznych;
- 3) przygotowanie dokumentacji technicznej niezbędnej do prowadzenia inwestycji, w tym projektów architektonicznych, studiów wykonalności, analizy oddziaływania na środowisko;
- 4) zadania dotyczące budowy, rozbudowy i przebudowy obiektów budowlanych wraz z zakupem niezbędnych urządzeń budowlanych, współfinansowanych w ramach programów europejskich.

O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego:

- 1) samorządowe instytucje kultury – z wyjątkiem domów kultury, centrów kultury oraz ośrodków kultury;
- 2) państwowe instytucje kultury;
- 3) jednostki samorządu terytorialnego – z wyjątkiem sytuacji, gdy występują o dofinansowanie jako organy prowadzące domy kultury, centra kultury oraz ośrodki kultury;
- 4) organizacje pozarządowe;
- 5) kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

1. Minimalna kwota wnioskowanego dofinansowania wynosi:

- 1) 50 000 zł – w przypadku zadań określonych w §1 ust. 1 pkt. 2 i pkt. 3 regulaminu priorytetu;
- 2) 300 000 zł – w przypadku zadań określonych w §1 ust. 1 pkt. 1 i pkt. 4 regulaminu priorytetu.

2. W szczególnych przypadkach minister może przyznać dofinansowanie w kwocie niższej od minimalnej kwoty wnioskowanej.

3. Wnioskowane dofinansowanie nie może przekraczać:

- 1) 75% budżetu przedstawionego we wniosku w przypadku zadań o kwocie wnioskowanego dofinansowania nie wyższej niż 3 000 000 zł;
- 2) 50% budżetu przedstawionego we wniosku w przypadku zadań o kwocie wnioskowanego dofinansowania wyższej niż 3 000 000 zł.

Koszty kwalifikowane:

Budowa, roboty budowlane, przebudowa i remont obiektu budowlanego na cele działalności kulturalnej i edukacyjnej w zakresie kultury – koszty prac wykonywanych w obiektach lub koszty adaptacji obiektów, służących poprawie warunków ich funkcjonowania, tj. • budowa – wykonanie obiektu budowlanego w określonym miejscu, a także odbudowa, rozbudowa, nadbudowa obiektu budowlanego;

- roboty budowlane – prowadzenie prac polegających na budowie, przebudowie, montażu, remoncie lub rozbiórce obiektu budowlanego;
- przebudowa (modernizacja) – wykonanie robót budowlanych, w wyniku których następuje zmiana parametrów użytkowych lub technicznych istniejącego obiektu budowlanego;
- remont – wykonywanie w istniejącym obiekcie budowlanym robót budowlanych polegających na odtworzeniu stanu pierwotnego, przy czym możliwe jest stosowanie wyrobów budowlanych innych, niż użyto w stanie pierwotnym. Dopuszcza się prace remontowe polegające na bieżącej konserwacji i wykończeniu obiektu (malowanie ścian, cyklinowanie podłóg);
- urządzenia budowlane – wyposażenie obiektu budowlanego w urządzenia techniczne zapewniające możliwość użytkowania obiektu, jak: przyłącza, urządzenia instalacyjne, w tym służące oczyszczaniu lub gromadzeniu ścieków, a także place postojowe, ogrodzenia;

- przygotowanie dokumentacji technicznej niezbędnej do realizacji planowanych prac – koszty opracowań/projektów dokumentacji branżowej, w tym także projekty aranżacji wnętrz;
- nadzór inwestorski/autorski – kontrola obiektów i procesów budowlanych;
- koszty związane z przeprowadzeniem postępowania przetargowego;
- koszty transportu.

Zakup wyposażenia na potrzeby działalności kulturalnej, w tym zakup instrumentów muzycznych – koszty zakupu środków trwałych służących wielokrotnemu wykorzystaniu takich jak:

- instrumenty i akcesoria muzyczne;
- sprzęt komputerowy i oprogramowanie;
- urządzenia biurowe;
- meble;
- systemy zabezpieczające przed kradzieżą/włamaniem;
- sprzęt/system nagłośnieniowy, oświetleniowy, multimedialny;
- wyposażenie pracowni specjalistycznych, np. pracowni plastycznych (sztalugi, antyramy, piece ceramiczne, koła garncarskie itp.), muzycznych, baletowych, krawieckich, scenograficznych, fotograficznych (aparaty fotograficzne, obiektywy, lampy, statywy, akcesoria ciemniowe itp.), filmowych, multimedialnych (tablice interaktywne, sprzęt audio-video, komputerowy, czytniki, tablety, oprogramowanie itp.), sal wystawowych (gabloty, systemy ekspozycyjne, manekiny itp.); sal teatralnych i kinowych (fotele, kurtyny, żaluzje, rolety, wyposażenie audio-video, rampy oświetleniowe, zaplecze itp.);
- środki transportu służące działalności kulturalnej;
- specjalistyczny sprzęt umożliwiający osobom niepełnosprawnym dostęp do oferty kulturalnej;
- montaż zakupionego sprzętu lub wyposażenia;

- transport zakupionego wyposażenia.

Przygotowanie dokumentacji technicznej niezbędnej do prowadzenia inwestycji – koszty wykonania projektów architektonicznych, studium wykonalności, analiz oddziaływań na środowisko.

Budowa, rozbudowa i przebudowa obiektów budowlanych, wraz z zakupami niezbędnych urządzeń budowlanych, współfinansowanych w ramach programów europejskich – współfinansowanie kosztów niekwalifikowanych projektów budowy i przebudowy obiektów służących działalności kulturalnej ze środków europejskich, mających podpisane umowy na dofinansowanie projektu, które są kosztami objętymi niniejszym programem jak przypadku zadań określonych w §1 ust. 1 pkt. 1 regulaminu.

Warto wspomnieć także o innych programach realizowanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a mianowicie:

- „Zabytek Zadbane” - jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 roku podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Ocenie Jury konkursowego podlegać będą jakość i zakres prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych, a także wykonane rewitalizacje zabytków architektury. Konkurs promuje właściwe użytkowanie zabytkowych obiektów, ochronę „substancji zabytkowej” podczas wykonywanych remontów, utrzymanie estetycznego wyglądu budowli oraz ich otoczenia, które nierzadko również wpisane jest do rejestru zabytków.

- Wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi w kraju - Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także

wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń

DOTACJE NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH, RESTAURATORSKICH LUB ROBÓT BUDOWLANYCH UDZIELANE PRZEZ WOJEWÓDZKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW

1. Cel rozdziału środków:

Poprawa stanu zachowania zabytków poprzez:

- a) ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) konserwację i rewaloryzację zabytków;
- c) udostępnianie zabytków na cele publiczne.

2. Rodzaje kwalifikujących się zadań: prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (projekty realizowane bez udziału środków europejskich):

- a) planowane do przeprowadzenia w roku udzielenia dotacji, niewymagające wyłonienia wykonawcy na podstawie przepisów o zamówieniach publicznych;
- b) planowane do przeprowadzenia w roku udzielenia dotacji, wymagające wyłonienia wykonawcy na podstawie przepisów o zamówieniach publicznych;
- c) przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja).

3. Uprawnieni wnioskodawcy:

- a) osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne posiadające tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego;
- b) z wnioskiem o udzielenie dofinansowania, o którym mowa w pkt 2 lit. c, może wystąpić wnioskodawca, którego działalność nie jest finansowana ze środków

publicznych, po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Wnioskodawcami nie mogą być: państwowe instytucje kultury nadzorowane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego lub współprowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego i Ministra Edukacji Narodowej, państwowe szkoły i uczelnie wyższe, a także podmioty określone w art. 72 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

4. Koszty kwalifikujące się do dofinansowania:

- a) dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych może obejmować nakłady konieczne na prace lub roboty określone w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568 ze zm.);
- b) dofinansowanie może być udzielone w wysokości do 50% nakładów koniecznych;
- c) dofinansowanie w wysokości do 100 % może być udzielone jedynie w przypadkach gdy:
  - zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac lub robót,
  - stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac lub robót.

Wnioskodawca ubiegający się o kwotę wyższą niż 50% nakładów koniecznych jest zobowiązany do uzasadnienia swojego wniosku. Uzasadnienie winno być poparte dokumentem potwierdzającym spełnienie przez wnioskodawcę przesłanek o których mowa w art. 78 ust. 2 i 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (np. kserem karty białej, szczegółowy opis stanu zachowania obiektu sporządzony przez autora programu prac konserwatorskich, ekspertyza techniczna itp.).

DOTACJE WOJEWÓDZKIE

Proces dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, odbywa się zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie odpowiedniej uchwały Sejmiku Województwa w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym na obszarze województwa.

DOTACJE POWIATOWE

W myśl art. 81. ust. 1. i 2. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez organ stanowiący powiatu, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100 % nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru. Art. 82. 1. Precyzuje, iż łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy lub powiatu nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

DOTACJE GMINNE

Zgodnie z art. 81 w/w ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 1990 r. nr 16, poz. 95 ze zm.) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu Gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do

rejestr zabytków określa odpowiednia uchwała, podjęta przez Radę Miasta lub Gminy.

Należy podkreślić, iż środki budżetowe przeznaczać można na obiekty wpisane zarówno do rejestru zabytków, jak i do gminnej ewidencji zabytków.

11.2 ŹRÓDŁA ZAGRANICZNE W RAMACH FUNDUSZY STRUKTURALNYCH

REGIONALNY PROGRAM OPERACYJNY WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO NA LATA 2014-2020

Regionalny Program Operacyjny posiada wiele możliwości wspierania inwestycji związanych z rewitalizacją. Tryb naboru wniosków odbywa się zazwyczaj w trybie konkursowym, ogłaszanym w zależności od harmonogramu realizacji RPO. W celu pozyskania środków z tych źródeł, należy dotrzeć do odpowiednich dokumentów programowych.

PROGRAM OPERACYJNY INFRASTRUKTURA I ŚRODOWISKO

W zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego największe znaczenie ma oś priorytetowa VIII – Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury, w ramach której wskazano Priorytet inwestycyjny 6 C – Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego.

Priorytet zakłada lepszą dostępność infrastruktury kultury i dziedzictwa kulturowego oraz wzrost kompetencji kulturowych społeczeństwa jako ważnych elementów konkurencyjności gospodarki. Rezultatem interwencji będzie poprawa uczestnictwa społeczeństwa w kulturze skutkująca wzrostem poziomu kompetencji kulturowych oraz postaw kreatywnych, jako ważnych elementów poprawy konkurencyjności gospodarki.

W ramach priorytetu inwestycyjnego wsparciem objęte będą kompleksowe zadania związane z ochroną i udostępnieniem, w tym turystycznym, zabytków o znaczeniu ogólnopolskim i światowym, w tym znajdujących się na liście Światowego

Dziedzictwa UNESCO i liście obiektów uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii. Przewiduje się również realizację projektów dotyczących rozwoju zasobów kultury jako miejsc prezentacji dziedzictwa kulturowego, w tym poprzez poprawę standardów funkcjonowania instytucji kultury, pełniących rolę kulturotwórczą i rolę ośrodków życia kulturalnego w wielu miastach Polski. Wspierane będą również nowoczesne rozwiązania w zakresie dostępu do kultury.

Wsparcie objęte zostaną projekty dotyczące infrastruktury małej skali, dla których maksymalna wartość wynosi 5 mln euro kosztów całkowitych; w przypadku projektów dotyczących dziedzictwa kulturowego znajdujących się na liście UNESCO próg ten wynosi 10 mln euro. Beneficjentami w ramach priorytetu inwestycyjnego będą instytucje kultury, archiwa państwowe, jednostki samorządu terytorialnego, szkoły i uczelnie artystyczne prowadzone i nadzorowane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe, podmioty zarządzające obiektami indywidualnie wpisanymi na Listę Dziedzictwa UNESCO. Wsparcie będą mogły uzyskać również partnerstwa projektowe zawiązane przez uprawnionych beneficjentów.

PROGRAM FUNDUSZE EUROPEJSKIE NA INFRASTRUKTURĘ, KLIMAT, ŚRODOWISKO 2021-2027 (FEnIKS)

Głównym celem programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym.

W sektorze kultury planowane są działania mające na celu ochronę zabytków o światowym i krajowym znaczeniu zarówno ruchomych i nieruchomych. Jednocześnie będą rozwijane instytucje kultury oraz wspierana ich adaptacja do nowych funkcji kulturalnych i społecznych.

Budżet Programu wynosi 24 mld euro, realizowany będzie poprzez dotacje, instrumenty finansowe, instrumenty łączące finansowanie zwrotne i dotacyjne. Beneficjentem mogą być m.in. jednostki samorządu terytorialnego.

Uwaga! Wskazane powyżej możliwości wsparcia finansowego mają charakter informacyjny. W celu znalezienia dokładnych szczegółów oraz odpowiedniej formy dofinansowania na określone zadania należy dotrzeć do dokumentów programowych oraz kryteriów przyznawania dotacji, ponieważ co roku mogą one ulegać zmianom.

12. MISJA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY KOWALEWO POMORSKIE

Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest dokumentem długofalowym, zapisy w nim zawarte powinny być brane pod uwagę we wszelkich działaniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie gminy. Konsekwentna realizacja założeń Programu przyczyni się do poprawy jakości środowiska kulturowego, wzrostu nakładów finansowych na inwestycje związane z obiektami zabytkowymi (zarówno w przypadku osób prywatnych, administracji publicznej, jak i organizacji pozarządowych), szerszej promocji gminy i przyciągnięcia turystów, a także do wzrostu świadomości regionalnej mieszkańców i poprawy ich sytuacji materialnej.

W sporządzanych co cztery lata aktualizacjach Programu powinny znajdować się odniesienia do uaktualnionych zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego, zawartych w innych dokumentach strategicznych gminy, zwrócić też należy uwagę na wyszczególnienie obowiązujących w danym momencie aktów prawnych.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami kładzie szczególny nacisk na wykorzystanie istniejących źródeł finansowania inwestycji związanych z opieką nad zabytkami, intensywne działania w obszarach najbardziej atrakcyjnych historycznie, promocję dziedzictwa kulturowego oraz wypracowanie odpowiednich schematów współpracy administracji samorządowej z właścicielami obiektów zabytkowych.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami stanowić będzie pomocne narzędzie w ukierunkowaniu polityki gminnej w zakresie rozwoju turystyki, promocji i ochrony dziedzictwa kulturowego, prowadzonej w sposób uporządkowany i długoterminowy. Wszystkie te elementy przyczynią się do postrzegania gminy, jako przyjaznej turystom i inwestorom, dumnej ze swoich walorów zabytkowych oraz dbającej o własne dziedzictwo kulturowe i historyczne.

WYKAZ OBIEKTÓW WPISANYCH DO GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

L.p.		Miejscowość	Ulica	Numer	Obiekt
1	1	BIELSK		22	DOM + BUDYNEK INWENTARSKI W ZAGRODZIE
2	2	BIELSK		24A	DOM ROBOTNIKÓW FOLWARCZNYCH
3	3	BIELSK		40/41	DOM W ZAGRODZIE
4	4	BIELSK		41	BUDYNEK INWENTARSKI W ZAGRODZIE
5	5	BIELSK		42	DOM + BUDYNEK INWENTARSKI W ZAGRODZIE
6	6	BIELSK		43/44	DOM W ZAGRODZIE
7	7	BIELSK		44	BUDYNEK INWENTARSKI W ZAGRODZIE
8	8	BIELSK		45	DOM W ZAGRODZIE
9	9	BIELSK		46	SZKOŁA
10	10	BIELSK		47	DOM W ZAGRODZIE
11	11	BIELSK			CMENTARZ EWANGELICKI
12	12	BIELSK			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
13	1	BORÓWNO		30	DOM W ZAGRODZIE
14	1	CHEŁMONIE		2	SZKOŁA
15	2	CHEŁMONIE			CMENTARZ EWANGELICKI
16	3	CHEŁMONIE			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. BARTŁOMIEJA
17	4	CHEŁMONIE			CMENTARZ PARAFIALNY RZYM.-KAT.
18	5	CHEŁMONIE			CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY
19	6	CHEŁMONIE			OGRODZENIE KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚW. BARTŁOMIEJA
20	7	CHEŁMONIE			DZWONNICA PRZY KOŚCIELE PARAFIALNYM PW. ŚW. BARTŁOMIEJA
21	8	CHEŁMONIE		26	PLEBANIA
22	9	CHEŁMONIE		25	OBORA Z ZESPOŁU DÓBR KOSCIELNYCH
23	10	CHEŁMONIE			TEREN ZAŁOŻENIA DWORSKO-PARKOWEGO
24	11	CHEŁMONIE		6	PARK W ZESPOLE PODWORSKIM
25	12	CHEŁMONIE		6	DWÓR Z OFICYNĄ W ZESPOLE DWORSKIM
26	13	CHEŁMONIE		6	RELIKTY BRAMY WJAZDOWEJ W ZESPOLE DWORSKIM
27	14	CHEŁMONIE			SPICHLERZ W ZESPOLE DWORSKIM

28	15	CHEŁMONIE		29	CZWORAK W ZESPOLE DWORSKIM
29	16	CHEŁMONIE		30	DOM
30	17	CHEŁMONIE		34	DOM W ZAGRODZIE
31	18	CHEŁMONIE		35	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY W ZAGRODZIE
32	19	CHEŁMONIE			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
33	1	CHEŁMONIEC			CMENTARZ EWANGELICKI Z PROWADZĄCĄ DO NIEGO ALEJĄ KASZTANOWCÓW
34	2	CHEŁMONIEC		9	DWÓR W ZESPOLE PODWORSKIM
35	3	CHEŁMONIEC		3	DOM W ZAGRODZIE
36	4	CHEŁMONIEC		5	SZKOŁA + BUDYNEK GOSPODARCZY
37	5	CHEŁMONIEC		7	DWOJAK + BUDYNEK GOSPODARCZY
38	6	CHEŁMONIEC		12	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY W ZAGRODZIE
39	7	CHEŁMONIEC		26	DOM W ZAGRODZIE
40	8	CHEŁMONIEC		27	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY W ZAGRODZIE
41	9	CHEŁMONIEC		30	DOM
42	10	CHEŁMONIEC		31	KARCZMA
43	11	CHEŁMONIEC		32	DOM W ZAGRODZIE
44	12	CHEŁMONIEC		33	BUDYNEK DWORCA KOLEJOWEGO
45	13	CHEŁMONIEC		33	SZALETY PRZY DWORCU KOLEJOWYM
46	14	CHEŁMONIEC		34	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
47	15	CHEŁMONIEC		35	DOM W ZAGRODZIE
48	16	CHEŁMONIEC			REMIZA STRAŻACKA
49	17	CHEŁMONIEC			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
50	18	CHEŁMONIEC			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
51	1	ELZANOWO		28	KARCZMA
52	2	ELZANOWO			CMENTARZ EWANGELICKI
53	3	ELZANOWO			SPICHLERZ Z ZESPOŁU PODWORSKIEGO
54	1	FRYDRYCHOWO			PARK Z ZESPOŁU PODWORSKIEGO
55	1	GAPA		1	TEREN ZAŁOŻENIA FDWORSKO-PARKOWEGO
56	2	GAPA		1	BUDYNEK MIESZKALNY W ZESPOLE PODWORSKIM
57	3	GAPA		1	OBORA I W ZESPOLE PODWORSKIM
58	4	GAPA		1	OBORA II W ZESPOLE PODWORSKIM
59	5	GAPA		1	BUDYNEK GOSPODARCZY W ZESPOLE PODWORSKIM

60	6	GAPA		3	CZWORAK W ZESPOLE PODWORSKIM
61	1	JÓZEFAT		4	DOM + BUDYNEK INWENTARSKI W ZAGRODZIE
62	1	KIEŁPINY		14	SZKOŁA
63	2	KIEŁPINY			CMENTARZ EWANGELICKI
64	1	KOWALEWO POMORSKIE			HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY MIASTA
65	2	KOWALEWO POMORSKIE			POZOSTAŁOŚCI MURÓW MIEJSKICH
66	3	KOWALEWO POMORSKIE	1 MAJA	2	DOM
67	4	KOWALEWO POMORSKIE	1 MAJA	5	KAMIENICA
68	5	KOWALEWO POMORSKIE	1 MAJA	11	DOM
69	6	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA		TEREN CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO
70	7	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	2	KAMIENICA
71	8	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	3	WILLA
72	9	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	13	MLECZARNIA
73	10	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	14	KAMIENICA
74	11	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	16	HOTEL
75	12	KOWALEWO POMORSKIE	1 STYCZNIA	19	KAMIENICA
76	13	KOWALEWO POMORSKIE	BAT. CHŁOPSKICH	12	KAMIENICA
77	14	KOWALEWO POMORSKIE	BAT. CHŁOPSKICH	16	DOM
78	15	KOWALEWO POMORSKIE	BAT. CHŁOPSKICH	18	DOM
79	16	KOWALEWO POMORSKIE	BRODNICKA	1	BUDYNEK MIESZKALNY
80	17	KOWALEWO POMORSKIE	BRODNICKA	4	BUDYNEK MIESZKALNY
81	18	KOWALEWO POMORSKIE	BRODNICKA	8	DOM
82	19	KOWALEWO POMORSKIE	BRODNICKA	14	DOM
83	20	KOWALEWO POMORSKIE	BRODNICKA	16	DOM
84	21	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	1	KAMIENICA
85	22	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	2	KAMIENICA
86	23	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	7	KAMIENICA
87	24	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	8	KAMIENICA
88	25	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	9	KAMIENICA
89	26	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	14	KAMIENICA
90	27	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA	31	BUDYNEK MIESZKALNY
91	28	KOWALEWO POMORSKIE	CHOPINA		KAPLICZKA PRZYDROŻNA

92	29	KOWALEWO POMORSKIE	DRZYMAŁY	1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 12,13, 14, 15,16, 17, 18,19, 22, 30,38	KOLONIA DOMÓW ROBOTNICZYCH
93	30	KOWALEWO POMORSKIE	DWORCOWA	1	BUDYNEK DWORCA KOLEJOWEGO
94	31	KOWALEWO POMORSKIE	DWORCOWA	1	MAGAZYN KOLEJOWY
95	32	KOWALEWO POMORSKIE	DWORCOWA	3	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
97	34	KOWALEWO POMORSKIE	DZIAŁKOWA	6	DOM ROBOTNIKÓW
98	35	KOWALEWO POMORSKIE	DZIAŁKOWA	8	DOM ROBOTNIKÓW
99	36	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		ZIELEŃ KOMPONOWANA PRZY ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
100	37	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	1	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
101	38	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	2	POCZTA W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
102	39	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	3	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK
103	40	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	4	BUDYNEK DWORCA KOLEJOWEGO
104	41	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	4	MAGAZYN OPAŁU I SZALETY W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
105	42	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		HYDROFORNIA W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO (KOLEJOWA WIEŻA CIŚNIEŃ)
106	43	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		KAPLICZKA PRZYDROŻNA W ZESPOLE DWORCA
107	44	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		MAGAZYN OLEJU W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
108	45	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		NASTAWNIA W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
109	46	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		WIATY PERONÓW I BALUSTRADY PRZEJŚCIA
110	47	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC		WIEŻA CIŚNIEŃ W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
111	48	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	5	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
112	49	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	7	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
113	50	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	8	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
114	51	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	9	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
115	52	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	13	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY

116	53	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	15	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
117	54	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	16	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
118	55	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	17	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
119	56	KOWALEWO POMORSKIE	GŁÓWNY DWORZEC	18	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
120	57	KOWALEWO POMORSKIE	KOŚCIUSZKI	1	LABORATORIUM Z MIESZKANIEM KIEROWNIKA W ZESPOLE GAZOWNII MIEJSKIEJ
121	58	KOWALEWO POMORSKIE	KOŚCIUSZKI	1	APARATOWNIA Z ODSIARCZALNIĄ W ZESPOLE GAZOWNI MIEJSKIEJ
122	59	KOWALEWO POMORSKIE	KOŚCIUSZKI	4	HAŁA MASZYN ZE STACJĄ POMP W ZESPOLE WODOCIĄGÓW MIEJSKICH
123	60	KOWALEWO POMORSKIE	KOŚCIUSZKI	4	STACJA FILTRÓW Z MUREM OPOROWYM W ZESPOLE WODOCIĄGÓW MIEJSKICH
124	61	KOWALEWO POMORSKIE	KRÓTKA	4	KAMIENICA
125	62	KOWALEWO POMORSKIE	MŁYŃSKA	2	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY
126	63	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	1	WILLA
127	64	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	2	PAŁAC
128	65	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	2	PARK PODWORSKI
129	66	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	5	BUDYNEK SĄDU GRODZKIEGO WRAZ Z MUROWANYM OGRODZENIEM OD STRONY PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ oraz otoczenie budynku sądu i ogrodzenia w granicach działki nr 94, obr. 0003
130	67	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	7	SZKOŁA (LANDWIRTSCHAFLICHTE WINTERSCHULE)
131	68	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	53	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY
132	69	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	54	WILLA
133	70	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA	31, 42, 46, 48, 50, 52	KOLONIA DOMÓW ROBOTNICZYCH
134	71	KOWALEWO POMORSKIE	ODRODZENIA/DZIAŁKOWA		KAPLICZKA PRZYDROŻNA
135	72	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA		KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁAJA
136	73	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA		CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY
137	74	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA		OGRODZENIE KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO

138	75	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	1	KAMIENICA
139	76	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	2	KAMIENICA
140	77	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	3	KAMIENICA
141	78	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	4	KAMIENICA
142	79	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	5	KAMIENICA
143	80	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	6	KAMIENICA
144	81	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	7	KAMIENICA
145	82	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	8	KAMIENICA
146	83	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	10	KAMIENICA
147	84	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	11	KAMIENICA
148	85	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	12	KAMIENICA
149	86	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	13	KAMIENICA
150	87	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	15	KAMIENICA
151	88	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	16	KAMIENICA
152	89	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	17	KAMIENICA
153	90	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	18	KAMIENICA
154	91	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	19	KAMIENICA
155	92	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	20	KAMIENICA
156	93	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	21	KAMIENICA
157	94	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	22	KAMIENICA
158	95	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	23	KAMIENICA
159	96	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	24	KAMIENICA
160	97	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	25	KAMIENICA
161	98	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC 700-LECIA	26	OFICYNA
162	99	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI		PARK MIEJSKI
163	100	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI		POMNIK PAMIĘCI POLEGŁYCH
164	101	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI		FIGURA PRZYDROŻNA
165	102	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	1	ZAJAZD, ob. Budynek Urzędu Miejskiego
166	103	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	1	STAJNIA I WOZOWNIA PRZY ZAJĘDZIE
167	104	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	3	WILLA INSPEKTORA SZKOLNICTWA
168	105	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	4	BUDYNEK MIESZKALNY
169	106	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	5	BUDYNEK MIESZKALNY
170	107	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	6	KAMIENICA

171	108	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	7-8	DWOJAK Z ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
172	109	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	9-10	DWOJAK Z ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
173	110	KOWALEWO POMORSKIE	PLAC WOLNOŚCI	12	ZAKŁAD RZEMIEŚLNICZY
174	111	KOWALEWO POMORSKIE	PODBOREK	6	DOM W ZAGRODZIE
175	112	KOWALEWO POMORSKIE	STRAŻACKA/FOSA JAGIELLOŃSKA		RUINA ZAMKU KRZYŻACKIEGO ORAZ PRZEDZAMCZA
176	113	KOWALEWO POMORSKIE	STRAŻACKA		WODOCIĄGOWA WIEŻA CIŚNIEŃ-MIEJSKA
177	114	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	3	KAMIENICA
178	115	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	4	KAMIENICA
179	116	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	OBOOK NR 4	ZAKŁAD RZEMIEŚLNICZY
180	117	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	6	KAMIENICA
181	118	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	8	KAMIENICA
182	119	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	9	BUDYNEK POCZTY
183	120	KOWALEWO POMORSKIE	SZKOLNA	11	PLEBANIA PARAFII EWANGELICKIEJ
184	121	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	1	KAMIENICA
185	122	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	2	BUDYNEK SZPITALA
186	123	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	3	KAMIENICA
187	124	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	4	DOM
188	125	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	9	DOM
189	126	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA	15	KAMIENICA
190	127	KOWALEWO POMORSKIE	SZPITALNA		ZAKŁAD RZEMIEŚLNICZY
191	128	KOWALEWO POMORSKIE	ŚW. JÓZEFA	2	DOM ZAKONNY
192	129	KOWALEWO POMORSKIE	ŚW. MIKOŁAJA	3	KAMIENICA
193	130	KOWALEWO POMORSKIE	ŚW. MIKOŁAJA	4	DOM NAUCZYCIELSKI
194	131	KOWALEWO POMORSKIE	ŚW. MIKOŁAJA	6	SZKOŁA
195	132	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA		CMENTARZ PARAFIALNY RZYM.-KAT. - STARY
196	133	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA		CMENTARZ PARAFIALNY RZYM.-KAT. - NOWY
197	134	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA		CMENTARZ EWANGELICKI
198	135	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	2	KAMIENICA
199	136	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	4	KAMIENICA
200	137	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	5	KAMIENICA
201	138	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	7	KAMIENICA
202	139	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	11	KAMIENICA

203	140	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	12	KAMIENICA
204	141	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	14	KAMIENICA
205	142	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	23	KAMIENICA
206	143	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA	27	KAMIENICA
207	144	KOWALEWO POMORSKIE	TORUŃSKA		KAPLICA PRZEDPOGRZEBOWA NA CMENTARZU PARAFIALNYM - NOWYM
208	145	KOWALEWO POMORSKIE	ŻEROMSKIEGO	2	BUDYNEK MIESZKALNY DLA ROBOTNIKÓW
209	1	LIPIENICA			CMENTARZ EWANGELICKI
210	2	LIPIENICA			PARK W ZESPOLE PODWORSKIM
211	3	LIPIENICA		15	SZKOŁA
212	4	LIPIENICA			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
213	1	MARIANY		1	DRÓŻNICÓWKA + BUDYNEK GOSPODARCZY
214	2	MARIANY		2	DRÓŻNICÓWKA + BUDYNEK GOSPODARCZY
215	3	MARIANY		14	DRÓŻNICÓWKA + BUDYNEK GOSPODARCZY
216	4	MARIANY		15	SZKOŁA
217	1	MARTYNIEC		3	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY W ZAGRODZIE
218	2	MARTYNIEC		10	DWÓR Z DAWNEGO ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
219	3	MARTYNIEC		11	DOM W ZAGRODZIE
220	1	MLEWIEC		8	TEREN ZAŁOŻENIA DWORSKO-PARKOWEGO
221	2	MLEWIEC		8	PARK W ZESPOLE PODWORSKIM
222	3	MLEWIEC		8	DWÓR W ZESPOLE PODWORSKIM
223	4	MLEWIEC		8	RZĄDCÓWKA W ZESPOLE PODWORSKIM
224	5	MLEWIEC		8	BUDYNEK GOSPODARCZY W ZESPOLE PODWORSKIM
225	6	MLEWIEC		8	BUDYNEK GOSPODARCZY ROBOTNIKÓW FOLWARCZNYCH
226	7	MLEWIEC		8	STAJNIA I W ZESPOLE PODWORSKIM
227	8	MLEWIEC		8	STAJNIA II W ZESPOLE PODWORSKIM
228	9	MLEWIEC		8	OBORA W ZESPOLE PODWORSKIM
229	10	MLEWIEC		8	STODOŁA W ZESPOLE PODWORSKIM
230	11	MLEWIEC		8	SPICHLERZ W ZESPOLE PODWORSKIM
231	12	MLEWIEC		8	OGRODZENIE W ZESPOLE PODWORSKIM
232	13	MLEWIEC			CZWORAK W ZESPOLE PODWORSKIM
233	1	MLEWO		4	SZKOŁA + BUDYNEK GOSPODARCZY
234	2	MLEWO		5	DOM W ZAGRODZIE

235	3	MLEWO		15	DOM W ZAGRODZIE
236	4	MLEWO		16	DOM W ZAGRODZIE
237	5	MLEWO		23	MŁYN + ŚRUTOWNIK
238	6	MLEWO		27	DOM W ZAGRODZIE
239	7	MLEWO		30	DOM W ZAGRODZIE
240	8	MLEWO			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
241	9	MLEWO			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
242	1	NAPOLE		19	DWÓR Z ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
243	2	NAPOLE		19	OBORA Z ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
244	3	NAPOLE		19	PARK PODWORSKI
245	1	NOWY DWÓR		2	BUDYNEK MIESZKALNO-GOSPODARCZY
246	1	NOWY DWÓR		8	DOM ROBOTNIKÓW FOLWARCZNYCH
247	2	NOWY DWÓR		32	DOM W ZAGRODZIE
248	3	NOWY DWÓR			BUNKIER
249	4	NOWY DWÓR			CMENTARZ EWANGELICKI
250	5	NOWY DWÓR (d. Rychnowo)			CMENTARZ EWANGELICKI
251	1	PIĄTKOWO			TEREN ZAŁOŻENIA PAŁACOWO-PARKOWEGO W TYM DZIAŁEK NR 1/3, 1/4 i 1/8 wpisanych do rejestru zabytków (ob. część dz. Nr 74 i 73/3)
252	2	PIĄTKOWO		1	PAŁAC W ZESPOLE DWORSKIM
253	3	PIĄTKOWO			PARK W ZESPOLE DWORSKIM
254	4	PIĄTKOWO			OFICYNA W ZESPOLE DWORSKIM
255	5	PIĄTKOWO			BUDYNEK GOSPODARCZY W ZESPOLE DWORSKIM
256	6	PIĄTKOWO			HYDROFOR I WOZOWNIA W ZESPOLE DWORSKIM
257	7	PIĄTKOWO			OBORA W ZESPOLE DWORSKIM
258	8	PIĄTKOWO			GORZELNIA W ZESPOLE DWORSKIM
259	9	PIĄTKOWO			OWCZARNIA W ZESPOLE DWORSKIM
260	10	PIĄTKOWO		10	SZEŚCIORAK W ZESPOLE DWORSKIM
261	11	PIĄTKOWO			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
262	1	PLUSKOWĘSY			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA
263	2	PLUSKOWĘSY			CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY
264	3	PLUSKOWĘSY			CMENTARZ EWANGELICKI
265	4	PLUSKOWĘSY			OGRODZENIE KOSCIOŁA PAR. PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA

266	5	PLUSKOWĘSY			FIGURA PRZYDROŻNA
267	6	PLUSKOWĘSY		48	CZWORAK Z ZESPOŁU PODWORSKEGO
268	7	PLUSKOWĘSY		50B	CZWORAK Z ZESPOŁU PODWORSKEGO
269	8	PLUSKOWĘSY		2	PONIAŁÓWKA
270	9	PLUSKOWĘSY		22	SZKOŁA
271	10	PLUSKOWĘSY		51	BUDYNEK MIESZKALNO-GOSPODARCZY
272	11	PLUSKOWĘSY		68	PONIAŁÓWKA
273	12	PLUSKOWĘSY		75	DWÓR W ZESPOLE POWORSKIM
274	13	PLUSKOWĘSY			PARK PODWORSKI
275	1	PRUSKA ŁĄKA		25	SZKOŁA
276	2	PRUSKA ŁĄKA		40	PONIAŁÓWKA
277	3	PRUSKA ŁĄKA		42	PONIAŁÓWKA
278	4	PRUSKA ŁĄKA			CMENTARZ EWANGELICKI
279	5	PRUSKA ŁĄKA			PARK PODWORSKI
280	6	PRUSKA ŁĄKA		60	DWÓR W ZESPOLE PODWORSKIM
281	7	PRUSKA ŁĄKA			KUŹNIA W ZESPOLE PODWORSKIM
282	8	PRUSKA ŁĄKA			LODOWNIA W ZESPOLE PODWORSKIM
283	9	PRUSKA ŁĄKA			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
284	1	SIERAKOWO			CMENTARZ EWANGELICKI
285	2	SIERAKOWO			BUDYNEK MIESZKALNO-GOSPODARCZY
286	3	SIERAKOWO		22	SZKOŁA + POMPA
287	4	SIERAKOWO		29	BUDYNEK MIESZKALNY PRZY DAWNEJ MLECZARNI
288	5	SIERAKOWO		43	DOM W ZAGRODZIE
289	6	SIERAKOWO		71	DOM W ZAGRODZIE
290	7	SIERAKOWO			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
291	1	SREBRNIKI			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. MATKI BOSKIEJ ŚNIEŻNEJ
292	2	SREBRNIKI			CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY
293	3	SREBRNIKI		40	PLEBANIA
294	4	SREBRNIKI			TEREN ZAŁOŻENIA FOLWARCZNEGO
295	5	SREBRNIKI		68-70	BUDYNEK MIESZKALNY W ZESPOLE FOLWARCZNYM
296	6	SREBRNIKI		budynek należący do domu nr 69	BUDYNEK INWENTARSKI W ZESPOLE FOLWARCZNYM
297	7	SREBRNIKI		budynek należący	SPICHLERZ W ZESPOLE FOLWARCZNYM

				do domu nr 69	
298	8	SREBRNIKI		budynek należący do domu nr 69	OBORA W ZESPOLE FOLWARCZNYM
299	9	SREBRNIKI		18	DOM W ZAGRODZIE
300	10	SREBRNIKI		42	SZKOŁA
301	11	SREBRNIKI			KAPLICZKA PRZEDPOGRZEBOWA
302	12	SREBRNIKI			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
303	13	SREBRNIKI			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
304	14	SREBRNIKI			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
305	1	SZEWA			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
306	2	SZEWA			PARK PODWORSKI
307	1	SZYCHOWO		36	DWÓR W ZESPOLE PODWORSKIM
308	2	SZYCHOWO			TEREN PARKU PODWORSKIEGO
309	1	WIELKA ŁĄKA			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚŚ. KATARZYNY I MAŁGORZ
310	2	WIELKA ŁĄKA			OGRODZENIE KOSCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚŚ. KATARZYNY I MAŁGORZATY
311	3	WIELKA ŁĄKA			KAPLICA POGRZEBOWA PRZY KOSCIELE
312	4	WIELKA ŁĄKA			POSTUMENT POD KRZYŻ
313	5	WIELKA ŁĄKA			CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY i działka nr 96
314	6	WIELKA ŁĄKA			CMENTARZ PARAFIALNY RZYM.-KAT.
315	7	WIELKA ŁĄKA			PARK PODWORSKI
316	8	WIELKA ŁĄKA		7	DOM W ZAGRODZIE
317	9	WIELKA ŁĄKA			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
318	10	WIELKA ŁĄKA - STRUŚ			KAPLICZKA PRZYDROŻNA
319	11	WIELKA ŁĄKA - KRUPKA			MŁYN WODNY
320	1	WIELKIE RYCHNOWO			CMENTARZ EWANGELICKI
321	2	WIELKIE RYCHNOWO		37	KAPLICA PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA
322	3	WIELKIE RYCHNOWO		37	KAPLICZKA PRZYDROŻNA
323	4	WIELKIE RYCHNOWO			ZAŁOŻENIE PARKOWE Z DAWNEGO ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
324	5	WIELKIE RYCHNOWO		66	DWÓR Z DAWNEGO ZESPOŁU FOLWARCZNEGO
325	6	WIELKIE RYCHNOWO (D.			BUDYNEK DWORCA KOLEJOWEGO

		RYCHNOWO)			
326	7	WIELKIE RYCHNOWO (D. RYCHNOWO)		2	DRÓŻNICÓWKA + BUDYNEK GOSPODARCZY
327	8	WIELKIE RYCHNOWO (D. RYCHNOWO)		4	LEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARC
328	9	WIELKIE RYCHNOWO (D. RYCHNOWO)		5	LEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARC
329	10	WIELKIE RYCHNOWO		6	LEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARC
330	11	WIELKIE RYCHNOWO			WIADUKT PRZY DRÓŻNICÓWCE
331	12	WIELKIE RYCHNOWO		50	DOM W ZAGRODZIE
332	13	WIELKIE RYCHNOWO		51	DOM + BUDYNEK GOSPODARCZY W ZAGRODZIE
333	14	WIELKIE RYCHNOWO		65	DOM W ZAGRODZIE
334	15	WIELKIE RYCHNOWO		72	DOM W ZAGRODZIE
335	16	WIELKIE RYCHNOWO			DRÓŻNICÓWKA
336	17	WIELKIE RYCHNOWO		80	DOM W ZAGRODZIE
337	18	WIELKIE RYCHNOWO		91	DOM W ZAGRODZIE
338	19	WIELKIE RYCHNOWO (d.		96	POCZTA W ZESPOLE DWORCA KOLEJOWEGO
339	20	WIELKIE RYCHNOWO (d. Hofleben)		98	DOM W ZAGRODZIE
340	21	WIELKIE RYCHNOWO (d. Hofleben)		97	DOM W ZAGRODZIE
341	22	WIELKIE RYCHNOWO (d.		123	DRÓŻNICÓWKA
342	23	WIELKIE RYCHNOWO (d.		124	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
343	24	WIELKIE RYCHNOWO		125	KOLEJOWY BUDYNEK MIESZKALNY + BUDYNEK GOSPODARCZY
344	25	WIELKIE RYCHNOWO		122	SZKOŁA
345	1	ZAPLUSKOWĘSY		2	DOM W ZAGRODZIE
346	2	ZAPLUSKOWĘSY		3	DOM W ZAGRODZIE

WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH WPISANYCH DO
GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

LP.	Miejscowość	Nr obszaru AZP	Nr st. na obszarze	Nr st. w miejscowości
1	BIELSK	37-46	23	2
2	BIELSK	37-46	29	3
3	BIELSK	37-46	30	4
4	BIELSK	37-46	53	5
5	BIELSK	37-46	54	6
6	BIELSK	37-46	55	7
7	BIELSK	37-46	56	8
8	BIELSK	37-46	60	9
9	BIELSK	37-46	61	10
10	BIELSK	37-46	62	11
11	BIELSK	37-46	63	12
12	BIELSK	37-46	64	13
13	BIELSK	37-46	65	14
14	BIELSK	37-46	81	15
15	BIELSK	37-46	82	16
16	BIELSK	37-46	83	17
17	BIELSK	37-46	84	18
18	BIELSK	37-46	85	19
19	BIELSK	37-46	86	20
20	BIELSK	37-46	87	21
21	BIELSK	37-46	88	22
22	BIELSK	37-46	89	23
23	BIELSK	37-46	90	24
24	BIELSK	37-46	109	25
25	BIELSK	37-46	110	26
26	BIELSK	37-46	147	27
27	BIELSK	37-46	148	28
28	BIELSK	37-46	153	29
29	BORÓWNO	37-45	1	1
30	BORÓWNO	37-45	2	2
31	BORÓWNO	37-45	3	3
32	BORÓWNO	37-45	4	4
33	BORÓWNO	37-45	133	5
34	BORÓWNO	37-45	134	6
35	BORÓWNO	37-45	135	7
36	BORÓWNO	37-45	136	8
37	BORÓWNO	37-45	141	9
38	BORÓWNO	37-45	142	10
39	BORÓWNO	37-45	143	11
40	BORÓWNO	37-45	144	12

41	BORÓWNO	37-45	145	13
42	BORÓWNO	37-45	146	14
43	BORÓWNO	37-45	148	15
44	BORÓWNO	37-45	149	16
45	BORÓWNO	37-45	150	17
46	BORÓWNO	37-45	151	18
47	CHEŁMONIE	37-46	36	14
48	CHEŁMONIE	37-46	58	15
49	CHEŁMONIE	37-46	59	16
50	CHEŁMONIE	37-46	146	17
51	CHEŁMONIE	38-46	12	2
52	CHEŁMONIE	38-46	13	3
53	CHEŁMONIE	38-46	14	1
54	CHEŁMONIE	38-46	24	4
55	CHEŁMONIE	38-46	25	5
56	CHEŁMONIE	38-46	26	6
57	CHEŁMONIE	38-46	27	7
58	CHEŁMONIE	38-46	28	8
59	CHEŁMONIE	38-46	29	9
60	CHEŁMONIE	38-46	56	10
61	CHEŁMONIE	38-46	57	11
62	CHEŁMONIE	38-46	58	12
63	CHEŁMONIE	38-46	59	13
64	CHEŁMONIE	38-46	61	
65	CHEŁMONIE	38-46	62	
66	CHEŁMONIEC	37-46	31	10
67	CHEŁMONIEC	37-46	32	11
68	CHEŁMONIEC	37-46	33	12
69	CHEŁMONIEC	37-46	34	13
70	CHEŁMONIEC	37-46	57	19
71	CHEŁMONIEC	37-46	66	20
72	CHEŁMONIEC	37-46	67	21
73	CHEŁMONIEC	37-46	68	22
74	CHEŁMONIEC	37-46	69	23
75	CHEŁMONIEC	37-46	70	24
76	CHEŁMONIEC	37-46	71	25
77	CHEŁMONIEC	37-46	72	26
78	CHEŁMONIEC	37-46	73	27
79	CHEŁMONIEC	37-46	74	28
80	CHEŁMONIEC	37-46	75	29
81	CHEŁMONIEC	37-46	76	30
82	CHEŁMONIEC	37-46	77	14
83	CHEŁMONIEC	37-46	78	31
84	CHEŁMONIEC	37-46	79	32
85	CHEŁMONIEC	37-46	80	33

86	CHEŁMONIEC	37-46	108	34
87	CHEŁMONIEC	37-46	145	35
88	CHEŁMONIEC	37-46	18	14
89	CHEŁMONIEC	37-46	19	15
90	CHEŁMONIEC	37-46	20	16
91	CHEŁMONIEC	37-46	21	17
92	CHEŁMONIEC	37-46	22	18
93	CHEŁMONIEC	38-46	15	1
94	CHEŁMONIEC	38-46	16	2
95	CHEŁMONIEC	38-46	17	3
96	CHEŁMONIEC	38-46	18	4
97	CHEŁMONIEC	38-46	19	5
98	CHEŁMONIEC	38-46	20	6
99	CHEŁMONIEC	38-46	21	7
100	CHEŁMONIEC	38-46	22	8
101	CHEŁMONIEC	38-46	23	9
102	CHEŁMONIEC	38-47	2	19
103	ELZANOWO	37-46	25	5
104	ELZANOWO	37-46	35	6
105	ELZANOWO	37-46	37	7
106	ELZANOWO	37-46	93	8
107	ELZANOWO	37-46	94	9
108	ELZANOWO	37-46	117	10
109	ELZANOWO	37-46	140	11
110	ELZANOWO	37-46	141	12
111	ELZANOWO	37-46	142	13
112	ELZANOWO	37-46	143	14
113	ELZANOWO	37-46	144	15
114	ELZANOWO	38-46	32	1
115	ELZANOWO	38-46	33	2
116	ELZANOWO	38-46	34	3
117	ELZANOWO	38-46	35	4
118	FRYDRYCHOWO	36-46	37	3
119	FRYDRYCHOWO	36-46	38	4
120	FRYDRYCHOWO	36-46	39	5
121	FRYDRYCHOWO	36-46	40	6
122	FRYDRYCHOWO (BABIA GÓRA)	36-46	173	
123	FRYDRYCHOWO	37-46	15	1
124	FRYDRYCHOWO	37-46	20	2
125	FRYDRYCHOWO	37-46	99	3
126	FRYDRYCHOWO	37-46	100	4
127	FRYDRYCHOWO	37-46	101	5
128	FRYDRYCHOWO	37-46	102	6
129	FRYDRYCHOWO	37-46	104	7
130	FRYDRYCHOWO	37-46	105	8

131	FRYDRYCHOWO	37-46	106	9
132	FRYDRYCHOWO	37-46	113	10
133	FRYDRYCHOWO	37-46	114	11
134	FRYDRYCHOWO	37-46	150	12
135	FRYDRYCHOWO	37-46	151	13
136	FRYDRYCHOWO	37-46	152	14
137	KIEŁPINY	36-47	124	2
138	KIEŁPINY	36-47	125	3
139	KIEŁPINY	36-47	132	5
140	KIEŁPINY	37-47	70	
141	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	5	1
142	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	6	2
143	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	7	3
144	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	14	7
145	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	16	8
146	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	21	9
147	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	22	13
148	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	26	4
149	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	28	5
150	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	38	
151	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	39	
152	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	40	
153	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	41	
154	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	42	21
155	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	43	
156	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	44	
157	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	45	
158	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	46	
159	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	47	
160	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	48	
161	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	51	12
162	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	52	14
163	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	103	15
164	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	118	16
165	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	119	17
166	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	120	18
167	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	121	19
168	KOWALEWO POMORSKIE	37-46	122	20
169	LIPIENICA	38-46	30	1
170	LIPIENICA	38-46	31	2
171	LIPIENICA	38-46	55	3
172	MARIANY	37-46	1	1
173	MARIANY	37-46	123	2
174	MARIANY	37-46	124	3
175	MARIANY	37-46	126	4

176	MARIANY	37-46	137	5
177	MARIANY	37-46	138	6
178	MARIANY	37-46	139	7
179	MLEWIEC	37-45	7	1
180	MLEWIEC	37-45	8	2
181	MLEWIEC	37-45	10	3
182	MLEWIEC	37-45	42	4
183	MLEWIEC	37-45	43	5
184	MLEWIEC	37-45	56	6
185	MLEWIEC	37-45	69	7
186	MLEWIEC	37-45	75	8
187	MLEWIEC	37-45	103	9
188	MLEWIEC	37-45	116	10
189	MLEWIEC	37-45	117	11
190	MLEWIEC	37-45	118	12
191	MLEWIEC	37-45	119	13
192	MLEWIEC	37-45	120	14
193	MLEWIEC	37-45	121	15
194	MLEWIEC	37-45	122	16
195	MLEWIEC	37-45	123	17
196	MLEWO	36-45	1	1
197	MLEWO	36-45	2	2
198	MLEWO	36-45	3	3
199	MLEWO	36-45	4	4
200	MLEWO	36-45	20	42
201	MLEWO	36-45	110	5
202	MLEWO	36-45	111	19
203	MLEWO	36-45	112	20
204	MLEWO	36-45	113	21
205	MLEWO	36-45	114	22
206	MLEWO	36-45	115	23
207	MLEWO	36-45	117	24
208	MLEWO	36-45	125	25
209	MLEWO	36-45	126	26
210	MLEWO	36-45	127	27
211	MLEWO	36-45	128	28
212	MLEWO	36-45	129	29
213	MLEWO	36-45	130	30
214	MLEWO	36-45	131	31
215	MLEWO	36-45	132	32
216	MLEWO	36-45	133	33
217	MLEWO	36-45	134	34
218	MLEWO	36-45	135	35
219	MLEWO	36-45	136	36
220	MLEWO	36-45	137	37

221	MLEWO	36-45	165	38
222	MLEWO	36-45	192	39
223	MLEWO	36-45	193	40
224	MLEWO	36-45	194	41
225	MLEWO	37-45	9	6
226	MLEWO	37-45	44	7
227	MLEWO	37-45	45	8
228	MLEWO	37-45	46	9
229	MLEWO	37-45	47	10
230	MLEWO	37-45	48	11
231	MLEWO	37-45	49	12
232	MLEWO	37-45	50	13
233	MLEWO	37-45	51	14
234	MLEWO	37-45	52	15
235	MLEWO	37-45	53	16
236	MLEWO	37-45	54	17
237	MLEWO	37-45	55	18
238	NAPOLE	37-46	27	18
239	NAPOLE	37-46	95	9
240	NAPOLE	37-46	96	10
241	NAPOLE	37-46	97	11
242	NAPOLE	37-46	98	12
243	NAPOLE	37-46	107	17
244	NAPOLE	37-46	111	14
245	NAPOLE	37-47	1	3
246	NAPOLE	37-47	13	4
247	NAPOLE	37-47	14	5
248	NAPOLE	37-47	16	6
249	NAPOLE	37-47	24	7
250	NAPOLE	37-47	25	8
251	NAPOLE "GÓRA SZWEDZKA"	37-47	17	1
252	NOWY DWÓR	37-45	5	1
253	NOWY DWÓR	37-45	13	2
254	NOWY DWÓR	37-45	22	3
255	NOWY DWÓR	37-45	37	4
256	NOWY DWÓR	37-45	38	5
257	NOWY DWÓR	37-45	39	6
258	NOWY DWÓR	37-45	65	7
259	NOWY DWÓR	37-45	66	8
260	NOWY DWÓR	37-45	67	9
261	NOWY DWÓR	37-45	68	10
262	NOWY DWÓR	37-45	70	11
263	NOWY DWÓR	37-45	71	12
264	NOWY DWÓR	37-45	72	13
265	NOWY DWÓR	37-45	76	14

266	NOWY DWÓR	37-45	77	15
267	NOWY DWÓR	37-45	78	16
268	NOWY DWÓR	37-45	79	17
269	NOWY DWÓR	37-45	87	18
270	NOWY DWÓR	37-45	88	19
271	NOWY DWÓR	37-45	89	20
272	NOWY DWÓR	37-45	90	21
273	NOWY DWÓR	37-45	99	22
274	PIĄTKOWO	36-47	55	3
275	PIĄTKOWO	36-47	127	4
276	PIĄTKOWO	36-47	128	5
277	PIĄTKOWO	36-47	129	6
278	PIĄTKOWO	36-47	130	7
279	PIĄTKOWO	36-47	131	8
280	PIĄTKOWO	37-47	41	1
281	PIĄTKOWO	37-47	43	2
282	PLUSKOWĘSY	36-46	14	9
283	PLUSKOWĘSY	36-46	15	10
284	PLUSKOWĘSY	36-47	122	11
285	PLUSKOWĘSY	36-47	123	12
286	PLUSKOWĘSY	37-46	112	9
287	PLUSKOWĘSY	37-46	149	10
288	PLUSKOWĘSY	37-47	2	5
289	PLUSKOWĘSY	37-47	3	2
290	PLUSKOWĘSY	37-47	4	3
291	PLUSKOWĘSY	37-47	5	4
292	PLUSKOWĘSY	37-47	6	6
293	PLUSKOWĘSY	37-47	7	1
294	PLUSKOWĘSY	37-47	8	7
295	PLUSKOWĘSY	37-47	9	8
296	PLUSKOWĘSY	37-47	72	
297	PRUSKA ŁĄKA	38-45	45	1
298	PRUSKA ŁĄKA	38-45	46	2
299	PRUSKA ŁĄKA	38-45	47	3
300	PRUSKA ŁĄKA	38-45	48	4
301	PRUSKA ŁĄKA	38-45	49	5
302	PRUSKA ŁĄKA	38-45	50	6
303	PRUSKA ŁĄKA	38-45	51	7
304	PRUSKA ŁĄKA	38-45	58	8
305	PRUSKA ŁĄKA	38-45	59	9
306	PRUSKA ŁĄKA	38-45	60	10
307	PRUSKA ŁĄKA	38-45	61	11
308	PRUSKA ŁĄKA	38-45	62	12
309	PRUSKA ŁĄKA	38-45	81	13
310	PRUSKA ŁĄKA	38-46	6	14

311	PRUSKA ŁĄKA	38-46	36	15
312	SIERAKOWO	36-46	83	6
313	SIERAKOWO	36-46	87	7
314	SIERAKOWO	36-46	88	8
315	SIERAKOWO	36-46	89	9
316	SIERAKOWO	36-46	101	10
317	SIERAKOWO	36-46	103	11
318	SIERAKOWO	36-46	104	12
319	SIERAKOWO	36-46	105	13
320	SIERAKOWO	36-46	106	14
321	SIERAKOWO	36-46	107	15
322	SIERAKOWO	36-46	108	16
323	SIERAKOWO	36-46	109	17
324	SIERAKOWO	36-46	110	18
325	SIERAKOWO	36-46	161	19
326	SIERAKOWO	36-46	162	20
327	SIERAKOWO	36-46	163	21
328	SIERAKOWO	36-46	172	22
329	SIERAKOWO	37-46	3	1
330	SIERAKOWO	37-46	4	2
331	SIERAKOWO	37-46	8	3
332	SIERAKOWO	37-46	9	4
333	SIERAKOWO	37-46	10	5
334	SIERAKOWO	37-46	125	15
335	SIERAKOWO	37-46	127	16
336	SIERAKOWO	37-46	128	17
337	SIERAKOWO	37-46	129	18
338	SREBRNIKI	36-45	8	14
338	SREBRNIKI	36-45	86	15
340	SREBRNIKI	36-45	87	16
341	SREBRNIKI	36-45	88	17
342	SREBRNIKI	36-45	89	18
343	SREBRNIKI	36-45	90	19
344	SREBRNIKI	36-45	91	20
345	SREBRNIKI	36-45	92	21
346	SREBRNIKI	36-45	93	22
347	SREBRNIKI	36-45	94	23
348	SREBRNIKI	36-45	95	24
349	SREBRNIKI	36-45	96	25
350	SREBRNIKI	36-45	97	26
351	SREBRNIKI	36-45	98	27
352	SREBRNIKI	36-45	99	28
353	SREBRNIKI	36-45	100	29
354	SREBRNIKI	36-45	101	30
355	SREBRNIKI	36-45	102	31

356	SREBRNIKI	36-45	103	32
357	SREBRNIKI	36-45	104	33
358	SREBRNIKI	36-45	105	34
359	SREBRNIKI	36-45	106	35
360	SREBRNIKI	36-45	107	36
361	SREBRNIKI	36-45	108	37
362	SREBRNIKI	36-45	109	38
363	SREBRNIKI	36-46	164	2
364	SREBRNIKI	36-46	165	3
365	SREBRNIKI	36-46	166	4
366	SREBRNIKI	36-46	167	5
367	SREBRNIKI	36-46	168	6
368	SREBRNIKI	36-46	169	7
369	SREBRNIKI	36-46	170	8
370	SREBRNIKI	36-46	171	9
371	SREBRNIKI	37-45	104	11
372	SREBRNIKI	37-45	105	12
373	SREBRNIKI	37-45	106	13
374	SREBRNIKI	37-46	2	1
375	SREBRNIKI	37-46	49	
376	SREBRNIKI	37-46	135	39
377	SREBRNIKI	37-46	136	40
378	SZEWA	38-46	1	1
379	SZEWA	38-46	2	2
380	SZEWA	38-46	3	3
381	SZEWA	38-46	4	4
382	SZEWA	38-46	5	5
383	SZEWA	38-46	37	6
384	SZEWA	38-46	38	7
385	SZEWA	38-46	39	8
386	SZEWA	38-46	40	9
387	SZEWA	38-46	41	10
388	SZEWA	38-46	42	11
389	SZEWA	38-46	52	12
390	SZEWA	38-46	53	13
391	SZYCHOWO	37-46	24	2
392	SZYCHOWO	37-46	50	
393	SZYCHOWO	37-46	91	3
394	SZYCHOWO	37-46	92	4
395	SZYCHOWO	37-46	115	5
396	SZYCHOWO	37-46	116	6
397	WIELKA ŁĄKA	38-45	40	2
398	WIELKA ŁĄKA	38-45	41	3
399	WIELKA ŁĄKA	38-45	42	4
400	WIELKA ŁĄKA	38-45	43	5

401	WIELKA ŁĄKA	38-45	44	6
402	WIELKA ŁĄKA	38-45	52	7
403	WIELKA ŁĄKA	38-45	53	8
404	WIELKA ŁĄKA	38-45	54	9
405	WIELKA ŁĄKA	38-45	55	10
406	WIELKA ŁĄKA	38-45	56	11
407	WIELKA ŁĄKA	38-45	57	12
408	WIELKA ŁĄKA	38-45	82	13
409	WIELKA ŁĄKA	38-45	83	14
410	WIELKA ŁĄKA	38-45	84	15
411	WIELKA ŁĄKA	38-45	85	16
412	WIELKA ŁĄKA	38-45	87	17
413	WIELKA ŁĄKA	38-45	88	1
414	WIELKA ŁĄKA	38-45	89	18
415	WIELKA ŁĄKA	38-46	7	23
416	WIELKA ŁĄKA	38-46	8	18
417	WIELKA ŁĄKA	38-46	9	22
418	WIELKA ŁĄKA	38-46	10	24
419	WIELKA ŁĄKA	38-46	11	33
420	WIELKA ŁĄKA	38-46	43	27
421	WIELKA ŁĄKA	38-46	44	26
422	WIELKA ŁĄKA	38-46	45	29
423	WIELKA ŁĄKA	38-46	46	21
424	WIELKA ŁĄKA	38-46	47	32
425	WIELKA ŁĄKA	38-46	48	31
426	WIELKA ŁĄKA	38-46	49	30
427	WIELKA ŁĄKA	38-46	50	25
428	WIELKA ŁĄKA	38-46	51	20
429	WIELKA ŁĄKA	38-46	54	28
430	WIELKA ŁĄKA	38-46	60	19
431	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	6	1
432	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	19	2
433	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	20	3
434	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	21	4
435	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	73	5
436	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	74	6
437	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	80	7
438	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	81	8
439	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	82	9
440	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	83	10
441	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	84	11
442	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	85	12
443	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	86	13
444	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	96	14
445	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	97	15

446	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	98	16
447	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	100	17
448	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	101	18
449	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	102	19
450	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	107	21
451	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	108	22
452	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	109	23
453	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	110	24
454	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	111	25
455	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	112	26
456	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	113	27
457	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	114	28
458	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	115	29
459	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	137	30
460	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	138	31
461	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	139	32
462	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	140	33
463	WIELKIE RYCHNOWO	37-45	147	20
464	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	11	1
465	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	12	2
466	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	13	3
467	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	17	4
468	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	18	5
469	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	19	6
470	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	130	7
471	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	131	8
472	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	132	9
473	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	133	10
474	ZAPLUSKOWĘSY	37-46	134	11